

Тетяна ВІЛКУЛ

“В ЛѢТО 6360. ПОЧА СЯ ПРОЗЫВАТИ РУСКАЯ ЗЕМЛЯ”. ПОЧАТКОВІ СТАТТІ ПОВІСТІ ВРЕМЕННИХ ЛІТ ТА НОВГОРОДСЬКОГО ЛІТОПИСУ

У цій статті* йтиметься про “початок історії” – перші річні записи Повісті временних літ (ПВЛ) та Новгородського першого літопису молодшої редакції (НПЛ ма). У ПВЛ найраніше датоване повідомлення припадає на 6360/852 р., у НПЛ ма початкову дату “встановлено” на два роки пізніше, 6362/854 р. Зауважено, що окремі відомості й навіть цілі серії річних статей обох літописів від недатованої частини, тобто Вступу в ПВЛ та Передмови у НПЛ ма до 1074 р. частково або повністю співпадають. При цьому, однак, точки відліку хронології неконгруентні. ПВЛ під 852 р. пропонує загадку про воцаріння імператора Михаїла III, за якого відбувся похід русі на Константинополь під проводом Аскольда й Діра (детальніше під 866 р.), та розрахунки років з короткою анотацією різних історичних подій, починаючи від Адама й закінчуячи смертю князя Святополка Ізяславовича (1113). НПЛ під 854 р. заповнена інформацією з часів Михаїла, Кия, Щека та Хорива(!), походу Аскольда й Діра, має навіть звістку про Олега-“воєводу” князя Ігоря.

Різниця дат і змісту літописних повідомлень здавна непокоїла дослідників і, поряд з іншими розбіжностями, прислужилася до виникнення теорії Олексія Шахматова. Уся початкова частина новгородського літопису за Синодальним списком НПЛ (Москва, Державний історичний музей)¹ до 1016 р., для якої відсутні записи старшої редакції, є основою так званої концепції “Початкового зводу”. Згідно з нею, НПЛ має відображати ранній київський звід “1090-х” років², тоді як ПВЛ створена “пізніше”, в 1110-х роках. Крім того, у літописних статтях за другу половину IX–X ст. багато запозичень із хронографічних джерел, зокрема, Хроніки Георгія Амартола. Тут

* Моя вдячність за уточнення та цінні зауваження Олексію Толочку, Надії Мілютенко, Павлу Кузенкову.

¹ Цей рукопис – єдиний представник старшої редакції НПЛ (зібр. Синодальне, № 786, XIII–XIV ст.). Як підраховано, він не має перших 16 зошитів і починається одразу від середини статті 1016 р. – з викладу про битву князів Ярослава та Святополка.

² “Початковий звід 1090-х років” (тер-

мін О. Шахматова, рос. “Начальный свод”, укр. “Початковий звід” або “Початкове зведення”), не плутати з Початковим літописом – синонімом для самої ПВЛ (фактично, переклад англ. Primary Chronicle). Про гіпотетичний “Початковий звід 1090-х років” як реконструйовану пам’ятку (реальної такої не існує) див.: Толочко О. П. Початкове літописне зведення // Енциклопедія історії України. – Київ, 2011. – Т. 8. – С. 470–471.

творець гіпотези “Початкового зводу”, а за ним Василій Істрін, Олег Творогов та ін. намагалися “розвести” київське й новгородське літописання³. У НПЛ мл припускають використання винятково “Хронографа по великому ізложенню” (ХВІ) – датованого “XI ст.” збірника з ексцерптів Георгія Амартола і деяких інших хронік. Натомість у ПВЛ вбачають вплив повного перекладу Хроніки Амартола, нарощений на ХВІ. Не претендуючи на перевідгляд концепцій, на що потрібен обсяг книги, а ніяк не статті, спробуємо розважитися докладнішим розглядом двох цікавих статей двох ранніх давньоруських літописів. Як побачимо, у НПЛ мл справді відшукується ХВІ, але сліди ведуть не до XI, а XIV чи початку XV ст.

Походження дат 6362 та 6360 pp. Перша загадка київського та новгородського записів – зміщення на два роки у початкових датах: 6360 р. для ПВЛ та 6362 р. для НПЛ мл. Походження точки відліку ПВЛ здавна пояснювали використанням візантійських джерел та дефектами перекладу⁴ (див. далі), проте тут віддамо традиційну першість НПЛ мл і почнемо з 6362 р. Цей рік, як визнано, послуговує індикатором використання ХВІ. Як виникло розуміння того, що на НПЛ мл вплинуло хронографічне джерело? Розбіжності хронології двох літописів багато значили для О. Шахматова, який запропонував декілька підходів до вирішення цієї проблеми. Для давніх періодів вчені вираховували дати у зворотному напрямі – від відомих пізніших до ранніх. У своїй праці “Хронология древнейших русских летописных сводов” (1897) О. Шахматов припустив, що, коли рахувати від 6496/988 р. хрещення Русі до 6430/922 р., літописець міг спиратися на гаданий “руський” текст – перелік років правління київських князів. Для ранішого ж періоду кінця IX – початку X ст. книжник не мав місцевих джерел і мусив залучати візантійську Хроніку Георгія Амартола. Абсолютна хронологія цього джерела вкрай бідна, переважають індикти та відносні вказівки на роки правління того чи іншого імператора. Тому, природно, привернула увагу одна з небагатьох абсолютних дат – воцаріння імператора Романа 6428 р.⁵

³ Творогов О. В. Повесть временных лет и Хронограф по великому изложению // Труды Отдела древнерусской литературы (далее –ТОДРЛ). – Ленинград, 1974. – Т. 28. – С. 99–113. Детальніше історіографія викладена: Вилкул Т. Л. Походження хронографічних джерел Початкового літопису: пункт відліку – “Хронограф по великому ізложенню” // Український історичний журнал. – Київ, 2014. – № 1. – С. 200–232.

⁴ Огляд див.: Цыбл С. В. Древнерусское времяисчисление в “Повести временных лет”. – Санкт-Петербург, 2011. – С. 101 (серед перших позицій вчений назвав тексти святого Димитрія Ростовського, академіка Іоана-Філіпа Круга, Миколи Погодіна, Аріста Куніка та ін.). Для до-

слідників XIX ст. чимало значили також ювілейні заходи, зокрема, святкування 1000-річчя російської державності.

⁵ Точніше, у Хроніці Амартола датою позначено “вінчання царицею” дружини Романа, але події сталися в один рік (вересневий чи березневий), у грудні та січні: “декавриа м^сца въ 17 днь и н^алю праотцмъ, в цркви вѣнець вѣнчан бы^с... В ле^т 6428 индикта и геноуария м^сца въ 6, сты^х бгоявлени^х днь, вѣнчаетъ црь Феодороу, женоу его црцею”. Див.: Истрин В. М. Книги временныя и образные Георгия Мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем славяно-русском переводе. – Петроград, 1920. – Т. 1: Текст. – С. 552–553 (далі відклиkanня до цього видання за схемою: Ам. 552–553).

Припускалося, що усі ранні літописці мали зробити акцент на правлінні імператора Михаїла, за якого стався перший зафікований в Амартола похід русі на Царгород⁶. Тож, на думку О. Шахматова, укладач Початкового зводу відлічив у зворотній послідовності роки царювання імператорів-попередників Романа до Михаїла і відняв від 6428 р.

“...78 лет, а именно: Константиновых 7 лет, Александров 1 год, Леоновых 25 лет, Васильевых 19 лет и Михайловых 26 лет. Таким образом, для определения года вступления Михаила на престол сводчик из 6428 вычел 78 лет; в результате получился 6350 (842) г. Остановившись на вопросе, в который год Михайлова царствования случился поход Руси, сводчик заметил, что против его в рукописи стояла цифра ві⁷. (12); она обозначала главу летописного рассказа⁷... Сводчик принял эту цифру за указание того года Михайлова царствования, когда случилось описываемое событие... Двенадцатым годом Михайлова царствования был 6362 (6350+12), он и выставлен составителем Начального свода в начале его летописного рассказа”⁸.

Здавалося б, логіка бездоганна, однак тут-таки, намагаючись пояснити іншу хронологічну “зарубку” – появу 6360 року в ПВЛ, О. Шахматов зробив важливе застереження. 6360 р. вирахувано з “Літописця вскоре” патріарха Никифора. Вчений припустив, що в одному з рукописів Никифорового літописця сталася помилка в роках царювання Михаїла, від чого їх кількість зменшилася на 10. Такий здогад випливає з іншого числа, вказаного у слов'янських списках Хроніки Амартола. О. Шахматов вважав, що перекладач тексту Амартола мав зробити кореляцію з версією Никифора – дещо своєрідне припущення⁹, викликане намаганням вченого сплести усі

⁶ Це справедливо для ПВЛ і припускалося для Початкового зводу. Хоча в НПЛ ма введення дати з Михайлом практично не пов’язане, а сюжет про похід русі за його часів є лише однією з багатьох складових статті. Безпосередньо за словами “В лѣто 6362. Начало земли Руской” вписано про Київ, Щека та Хорива(!), до чого ще доведеться повернутися.

⁷ Номери глав справді проставлені у Криниці (оглавленні Хроніки Амартола) та списках повного перекладу Хроніки, О. Шахматов відкликається до одного з відомих списків, Ундольського № 1289 (на цей час перший слов’янський переклад Хроніки Амартола ще не був виданий).

⁸ Шахматов А. А. Хронология древнейших русских летописных сводов // Журнал Министерства архного просвещения (далі – ЖМНП). – 1897. – Март. – Ч. CCCX, № 4. – С. 463–482. Перевидане у: Шахматов А. А. История русского летописания. – Санкт-Петербург, 2003. – Т. 1, кн. 2. – С. 7.

⁹ О. Шахматов виходив від міркування про якийсь невідомий список, де допущено помилку, а далі – припущення, що в перекладі зроблено аналогічну помилку, тому що перекладач звірявся з “Літописцем вскоре” патріарха Никифора: “В списке Никифорова летописца, бывшем в распоряжении второго редактора, была та особенность (вызванная опискою русского писца), что годы соправительства Михаила с матерью и сестрою определялись на 14 (.д.), а только 4 (.д.). (прим. 1). На основании такого списка Никифорова летописца, очевидно, исправлено в России или Болгарии число лет этого соправительства в Хронике Амартола: вместо 15 (как в греческом и сербском переводе) явились 4”. Шахматов А. А. Хронология... – С. 15, прим. 1. До речі, як у короткій, так і просторій слов’янських версіях “Літописця вскоре” цієї гіпотезованої помилки немає. Див.: Бенешевич В. Н. Древнеславянская кормчая XIV титулов

аргументи в одну павутину¹⁰. Усе ж, в Амартола період правління "Михаїла з матір'ю" справді позначений не як „ді“. ("14"), а „д.“ ("4") роки. Не тільки часи правління імператорів, а й рубіж 6428 р. узяті не з Никифорового літописця, а Хроніки Амартола. Це, у свою чергу, означає, що відраховувати треба було не "78" років, а "68". Тоді арифметика збивається: $6428 - 68 = 6360 + 12 = 6372!$ При цьому О. Шахматов ніде не вказав, що укладач Початкового зводу мусив знати грецький оригінал Амартола¹¹.

У наступній статті "Начальний Київський летописний свод" (1900) вченій вже звертається не до повного перекладу Амартола, а хронографічних компліляцій, відомих як списки Троїцького хронографа, одного з представників "родини ХВІ". Це кодекси Троїцький № 728 та Ундельського № 1 (обидва – Москва, Російська державна бібліотека, далі – РДБ). О. Шахматов знову запропонував зворотній відлік від 6428 р., але вказав уже інше число – *не* "78", а "66".

"...составитель Начального свода получил сумму 66 лет (курсив тут і далі мій – Т. В.) и, отняв от 6428 цифру 66, получил в результате 6362 г. как год вступления Михаила на царство".

Так в основному тексті статті, до чого, втім, зроблено примітку:

"Вместо ожидаемой суммы в 68 (Константин до Романа 7 лет, Александр – 1 год, Леон 25 лет и 8 месяцев, Василий – 19 лет, Михаил с Василием – 1 год и 4 месяца, Михаил один – 10 лет, Михаил с матерью Феодорой – 4 года): очевидно, не были приняты во внимание месяцы и, может быть, опущен один год совместного царствования Михаила с Василием"¹².

Свій спосіб розмірковування О. Шахматов запозичив від Аріста Куніка, але той робив розрахунки для пояснення тексту ПВЛ¹³. Відтак, віднімаючи точно

без толкований. – Софія, 1987. – Т. 2. – С. 228; Степанов Н. В. Летописець вскоре патріарха Никифора в Новгородской кормчей // Известия Отделения русского языка и словесности (далі – ИОРЯС). – 1912. – Т. 17, кн. 3. – С. 320. У "Літописці вкратце" – переробленні "Літописця вскоре" в Ізборнику 1073 р. (запозичення з якого простежуються у ПВЛ) – також "14" років, а не "4". Изборник Святослава 1073 г. – Москва, 1983. – Кн. 1: Факсимильное воспроизведение текста. – Л. 266а. Тобто, припущення О. Шахматова, не засновані на свідченнях рукописів, не підтвердили їх і наступні дослідження.

¹⁰ Арістов В. Ю. Історія раннього літописання в дослідженнях XIX – початку ХХ ст.: методологія, ідеї, традиції. – Київ, 2014 (дис. на здобуття наукового ступеня к. іст. наук, на правах рукопису).

¹¹ Усе сказане має на увазі саме пер-

ший давньослов'янський переклад Хроніки Амартола, тобто, "Временник", а не "Лѣтовник". Тут бачимо лише "4" роки співправління Михаїла з матір'ю Феодорою. У грецькому оригіналі число вірнє, "14": δι'.

¹² Як бачимо, тут уже зроблено корекцію на 4, а не 14 років правління Михаїла з матір'ю, однак саме у примітці вчений зізнався, що повна сума має дорівнювати 68 рокам: Шахматов А. А. Начальний Київський летописний свод и его источники // Юбилейный сборник в честь Все-волода Федоровича Миллера, изданный его учениками и почитателями. – Москва, 1900. – С. 1–9. Цит за: Его же. История... – С. 177, прим. 1.

¹³ Крім того, вчений реконструював не такий протяжний ланцюжок років царювання: Кунік А. А. Хронологические ошибки Нестора вследствие неяс-

вирахувані, без пропуску “місяців та року”, “68” років, отримуємо саме 6360 р., а не 6362 – дату ПВЛ, а не НПЛ мі(!). При цьому ПВЛ не могла презентувати “Початковий звід”, оскільки саме у статті 6360 р. розрахунок, розпочатий від Адама, закінчується смертю Святополка Ізяславовича (1113)¹⁴. Зрозуміло, така хронологічна позиція не могла бути відомою під час гіпотетичного “творення Початкового зводу” 1090-х років. Отже, знов у методі виявилося напруження через спробу дійти дати 6362 р. “насильством над текстом”.

Нарешті, у статті “Толковая палея и русская летопись” (1904) з третьої спроби О. Шахматов знайшов справжнє джерело. Ним виявилася “хронографическая палея полной и сокращенной редакции” або “хронограф соединенный с палеей”. Тобто, те, що зараз називаємо двома хронографічними палеями – Повною та Короткою. Вчений визнав невдалими свої попередні підходи¹⁵. Тепер перед ним вималувалася інша перспектива.

“Если мы обратимся к хронографической редакции Палеи, то увидим, что из нее легко было извлечь не только 6428, но и 6362 г., а именно здесь (см. все списки полной, а также и сокращенной редакции), тотчас после

ной системы. – Санкт-Петербург, 1864. Вказано у: Кузенков П. В. Поход 860 г. на Константинополь и первое крещение Руси в средневековых письменных источниках // Древнейшие государства на территории Восточной Европы. 2000 г. – Москва, 2003. – С. 162, прим. 1. А. Кунік відлічив від початку правління наступного за Михаїлом імператора – Василія у зворотньому порядку роки правління та співправління Михаїла. Схема О. Шахматова тут краща, бо докладну дату воцаріння Василія літописцеві, знов-таки, потрібно було обрахувати за індиктами та роками правління інших імператорів, у Хроніці Амартола її немає.

¹⁴ За ультраберезневим роком, який зберігся у списках Лаврентіївської групи (Лаврентіївський, Радзивілівський, Академічний, далі: ЛРА) – 6622/1114 р. Нагадаю, розрахунок років у першій статті ПВЛ починається від Адама, охоплює головні події всесвітньої історії, тобто, вихід Мойсея, Давида, Соломона, полон Єрусалима, Олександра Македонського, народження Христа, воцаріння Костянтина Великого, зупиняється на воцаренні Михаїла, а далі йдуть роки правління кіївських князів: “а от первого лѣта Михайлова . до первого лѣта Олгова рускаго князя... а от смрти Ярославли (Мудрого, 1054 р. – Т. В.) до смрти Степоличи...”. Див.: Лаврентьевская летопись // Пол-

ное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Москва, 1997. – Т. 1. – Стб. 18 (далі відкликання до цього видання за схемою: 18Л). Детальніше про розрахунки у статті ПВЛ 6360 р. див. далі.

¹⁵ “Раньше я думал, что 6428 г. русскому летописцу можно было извлечь из того сокращенного извода текста Амартола, который читается... напр., в хронографе Троице-Сергиевской лавры... № 728... Но если 6428 г., как год нападения Руси на Царьград, легко объяснить..., то 6362 г. – год первого похода Руси на Царьград – выводится из этого извода лишь с известною натяжкой (курсив мій – Т. В.), а именно приходится предположить, что составитель Начального свода, отправляясь от 6428 г., высчитал годы царствований предшествующих императоров до Михаила... и что при этом он по той или другой причине ошибся на одну или две единицы”: Шахматов А. А. Толковая палея и русская летопись // Статьи по славяноведению. – Санкт-Петербург, 1904. – Вып. 1. – С. 199–272 (передрук: Его же. История... – С. 275–276). Тут повторено примітку попередньої статті 1900 р. Знов у зворотньому відліку від 6428 р. перевраховані роки наступних імператорів, вказано, що сума має бути “68”, і щоб домогтися “66”, треба не враховувати місяців та одного року співправління: там же. – С. 276, прим. 2.

известия о вступлении на царство императора Михаила, указано, что *во второе лето царства его* (курсив автора – Т. В.) была крещена Болгарская земля и переведены книги от греческого языка на словенский... в 6363 г. при Борисе князе болгарском. Отсюда легко было вывести ошибочное заключение, что Михаил вступил на престол в 6362 (854 г.)¹⁶.

Остання спроба, коли 6362 рік вирахувано від “другого року Михаїла” з тексту хронографічних палей, виявилася остаточною. Логіка була простою і зрозумілою: якщо на 2-ге літо охрещена Болгарська земля і це 6363 р., тоді царювання почалося на рік раніше, у 6362 р. Заважило ж те, що Палея “полной и сокращенной редакции” вважалася древнім авторитетним джерелом. Версія закріпилася. У “Разысканиях...” О. Шахматова (1908) про дату 6362/854 р. з НПЛ мл=Початкового зводу вчений написав буквально таке: “...оказываются в теснейшей связи со вставленными... в своде отрывками... Хронографа. Так, первый год Начального свода (6362) обозначает начало царства императора Михаила... Он извлечен из того краткого вида Хронографа, который дошел до нас в соединении с Палеей”¹⁷.

Це рішення стало основним і в наступній історіографії. О. Творогов у статті 1974 р. “Повесть временных лет и Хронограф по великому изложению” навів текст із ХВІ, “каким он предстает перед нами в хронографической палее и Троицком хронографе (тут і далі курсив мій – Т. В.)”. Щоправда, тут-таки зроблено примітку: “в Троицком хронографе этот фрагмент отсутствует”¹⁸. Через два роки у статті “Повесть временных лет и Начальный свод (текстологический комментарий)” О. Творогов знову зацитував Повну палею, відкликаючись до “хронографичної компіляції” й ототожнивши її з ХВІ. Однак цього разу він зазначив: “в Троицком хронографе текст *тот же*”¹⁹. Як побачимо далі, вірною є теза попередньої статті 1974 р. Потрібний фрагмент про “друге літо царювання Михаїла” читається лише у хронографічних палеях і відсутній у Троїцькому хронографі.

У наступних дослідженнях питання походження дат у зв’язку з хронографічними компіляціями спеціально не розглядалося. У сучасних спробах пояснення літописних обрахунків (див., наприклад, праці Сергія Циба та ін.) відношення до хронографії, як правило, оминається, хоча наведені цікаві думки та корисні історіографічні огляди²⁰. Петро Стефанович нещодавно

¹⁶ Далі вчений ще уточнив, чому “ошибочное” – тому що реальна хронология царювання Михаила з цими датами не збігалася через помилку в 10 роках (цей імператор почав правити у 842 р.). Див.: Шахматов А. А. Толковая палея... – С. 276.

¹⁷ Шахматов А. А. Разыскания... Цит. за: Его же. История... – Санкт-Петербург, 2002. – Т. 1, кн. 1. – С. 83–84.

¹⁸ Творогов О. В. Повесть временных лет... – С. 103, прим. 22.

¹⁹ Его же. Повесть временных лет и Начальный свод (текстологический коммен-

тарий) // ТОДРЛ. – 1976. – Т. 30. – С. 9, прим. 37. Є ще одна деталь. Розглядаючи дату 6360 р., вчений відкликався до статті О. Шахматова “Киевский Начальный свод...”, але цієї цитати у вказаній статті немає – дата 6360 там не згадана взагалі (вона аналізується у попередніх і наступних роботах): там же. – С. 9, прим. 36.

²⁰ Див., наприклад: Цыб С. В. Древнерусское времяисчисление... – С. 100–106; Чернов А. Ю. Проблема 6360. Рудименты старовизантийской хронологии в русском летописании // Княжа доба: історія і

поставив амбітну мету з хронологічної сітки перших статей НПЛ міл ви-
вести ПВЛ. Однак з невідомої причини він випустив власне початкові роки:
6362 НПЛ міл та 6360 ПВЛ, відкликавши лише до статті Олексія Гіппіуса,
який, у свою чергу, відкликався до праці О. Творогова²¹.

Отже, звернемося до текстів. З доступних нам чотирьох ранніх пам'яток “родини ХВІ”, що виникли до середини XV ст. – Троїцького хронографа, Повоїній Короткої хронографічних палеї та Еллінського літописця 2-ї редакції (далі: ЕЛ-2), дату 6363 р. мають тільки хронографічні палеї. Під цим роком у них читаємо про хрещення землі Болгарської²². Відповідного повідомлення бракує в рукописі Троїцького хронографа²³ та ЕЛ-2. Число запозичене зі “Сказанія о письменех” Чорноризця Храбра, де дату співвіднесенено з утворенням слов'янської грамоти²⁴. “Сказаніє” дало матеріал для різноманітних пізніших перероблень, зокрема, “Прибавления к палеє”²⁵. Проте у Чорноризця Храбра не сказано про “друге літо” Михаїла, читаємо лише: “въ връмена Михаила цесаря гръчъскаго”. Що це вираз не випадковий, засвідчує споріднений йому текст “Прибавления...”, де: “въ днъи Михаила...”²⁶. Текстуально близький

культура. – Львів, 2012. – Вип. 6. – С. 19–36.
Іноді також трапляється плутання. Так, Андрій Чернов “злив” усі літописи в один наратив, змішуючи дати і події 6362 р. з НПЛ міл та 6360 ПВЛ і перетворюючи обидва літописи на “Начальний свод” із початковою датою 6360 р.(!). Нагадаю, що О. Шахматов вважав за потрібне пояснювати дату 6362 р. що стаття 6360 р. у ПВЛ має звістку про смерть князя Святополка Ізяславовича 1113 р., тому автор концепції не розглядав її як ранню складову Початкового зводу. А. Чернов намагався пояснити виникнення дати 6360, виходячи з ідеї С. Циба про використання у Давній Русі одночасно різних “ер” і додаючи реконструйовані помилки під час переведення глаголичної системи позначенень цифр у кириличну. Таке “принагідне” використання однієї ери для однієї дати, а іншої – для другої – дозволяє пояснити багато речей, однак за відсутності системи подібні обчислення неможливо верифікувати. Крім того, автор додав також дуже пізні відомості, наприклад, про “Вадима Хороброго” з Никонівського літопису, та ін.

²¹ Враховуючи, що у НПЛ міл йдуть: 6362, а далі 6428 (проміжок – 68 р.!) – 6429–6430 рр., це цікаве рішення. Стефанович П. С. Сказание о прозвании варягов или Origo gentis russorum? // Древнейшие государства Восточной Европы 2010. – Москва, 2012. – С. 535–536. Див.

також: Гиппиус А. А. Два начала Начальной летописи: к истории композиции Повести временных лет // Вереница литер: К 60-летию В. М. Живова. – Москва, 2006. – С. 85. О. Гіппіус відкликався до О. Творогова, не зупиняючись на роботах О. Шахматова і не аналізуючи, хоча б якнайкоротше, джерела.

²² Творогов О. В. Древнерусские хронографы. – Ленинград, 1975. – С. 259. Йдеться про фрагменти Повної хронографічної палеї, № 417 та 418, за нумерацією О. Творогова (Коротка палея підведена у різночтіннях, фр. 417 із Повної палеї відповідає фр. 266 у Троїцькому хронографі).

²³ Троїцький № 728, арк. 391б-с. У другому повноцінному списку Троїцького хронографа (Санкт-Петербург, Російська національна бібліотека, далі – РНБ), НСРК (Новое собрание рукописной книги) F15 відсутнє закінчення, цей фрагмент випущений.

²⁴ До цього люб’язно привернула увагу Надія Мілютенко.

²⁵ Комплекс різноманітних дрібних статей, который отнимав окрему дослідницьку назву “Прибавление к палеє”, вміщений після Повної палеї.

²⁶ Див. “Прибавление к палеє”, за списком Рум’янцевський № 453 (РДБ): “в лѣтѣ 63. тѣ. (6303!) Константии философ нарисмы¹¹ Кириль . створи¹ грамо¹ словесны¹ языко¹ глемоу литицию во днъи Михаил¹ цръ гречаго

НПЛ ма вираз “*въ 2-е лѣтіи цртва сего крѣща быc Болгарьская земля*” знаходимо в іншому джерелі – просторій редакції “Літописця вскоре” патріарха Никифора з літописними доповненнями, доведеними до 2-ї четверті ХІІІ ст.²⁷ Проте в “Літописці” цю звістку вміщено після загадки про наступника Михаїла, Василія й дату подано зовсім іншу: 6377 р.²⁸ Отже, щоб отримати число років НПЛ ма, виводячи 6362 з 6363=“другого літа царювання Михаїла”, потрібна контамінація двох джерел, “Сказанія” Черноризця Храбра та просторій редакції “Літописця вскоре”. Див. табл. № 1а та 1б (використані для контамінації вирази виділено bold, відмінні дані в обох джерелах підкреслено).

Табл. 1а:

Повна палея	Коротка палея	Троїцький хронограф, арк. 391б-с	Хроніка Амартола, Ам.503.1-3	ЕЛ-2, с. 445
По Феофилъ же царства Михайлъ сынъ его съ материо Феодорою. лѣтъ 4 а единъ лѣтъ 10. а съ Василиемъ лѣтъ одино	=Полная палея	По Феофилъ же цртвова. Михайлъ снъ его съ материо Феодорою. лѣтъ 4 . а единъ 10 лѣтъ. а съ Василиемъ. лѣтъ 1 и мѣци 4. ²⁹	По Феофилъ * цртвова Михайлъ, снъ его, исправити оставлен быc с мртию Феодорою цркви скипетръ. цртвова с. мртию своєю лѣта 4, а единъ лѣтъ 10, а съ Василиемъ лѣто едино и мѣця 4.	По Феофилъ * же царство-ва сынъ его Михаила , исправити оставленъ бысть с материо Феодорою царьских скипетръ. И. царствова с. материо своєю 4 лѣта ³⁰ .

и во дні кнѧзя Люри^к невгородска^{р(!)} его * сно^м Роускаа земля преиде”. Зведеній текст у Н. Милютенко: “в лѣто 6303 Константина Філософа нарицаемый Кириль створиль грамоту словенъськым языкомъ, глаголемую літицю, *въ дні Михаила царя гречъскаго и въ дни кнѧзя Рюрика Новгородцкаго, его же сыномъ Рускаа земля прииде*”. Як відзначила дослідниця, дату зіпсовано у всіх списках, втрачене число десятиліть, тобто, з цього джерела також, зокрема, неможливо вивести 6363. Див.: Милютенко Н. И. Слово о русской грамоте и крещении Владимира // Труды кафедры истории России с древнейших времен до XX века Исторического факультета Санкт-Петербургского государственного университета. – Санкт-Петербург, 2012. – Т. 3. – С. 353.

²⁷ Старший список цієї редакції зберігся у Новгородській Синодальній Кормчій 1281 р., див.: Вілкул Т. Л. Ладога или Новгород? // Palaeoslavica. – Cambridge, Massachusetts, 2005. – Т. 16, no 2. – Р. 272–280.

²⁸ Степанов Н. В. Летописец вскоре... – С. 316. Та ж редакція і в додаткових статтях на закінченні Новгородського IV літопису та ін.

²⁹ Як уже відзначено, в НСРК F15 далі текст відсутній. Прочитується фрагмент: “по умертию же Васильевъ... вся исповѣда ми съвѣщаная” (пор. Ам. 527.1–532.12).

³⁰ Про те, що Михаїл сам царював 10 років – в ЕЛ-2 далі. Див.: Летописец Елинский... – Т. 1. – С. 453.

³¹ Текст “Сказанія” Черноризця Храбра за “Лаврентіївським збірником” 1348 р.

Табл. 1б:

Повна палея	Коротка палея перестановка:	Тр	Ам	ЕЛ-2	“Сказание о письменехъ” ³¹	“Літописець вскоре” у Синодальній Кормчій
И при сего царствии въ 2 лѣто царства его креще- на бысть Болгар- ская земля и преложи- ша книги оть грече- ска языка на словенъ- скуи . Кириль философъ . с Мефоди- емъ в лѣто 6363 при Борисъ князи болга- рьстѣм.	В лѣто 6363. [при Борисъ князи бол- гарьстемъ при Ростиславъ князи мо- равьсти и Костели князи латиньстъ.] ³² И при сего цар- ствии въ 2 лѣто цртва его . крщна быс зем- ля Болгарская . и прѣложиша книги от гречь- ска языка на словенескъ . Куриль философъ с Мефодiemъ .	-	-	- ³³	...аще въпросиши, въ кое врѣмя, то вѣдять и рекутъ: яко <u>въ врѣмена</u> <u>Михаила црѣ</u> грѣчского, и <u>Бори-</u> <u>са княза</u> <u>бльгарскаго,</u> и Растица княза мо- равьска, и Коцелъ княза блатенска, въ лѣта же от създания въсего мира 6363.	по Михаиле црѣ <u>Васи-</u> <u>лии ле^т 18</u> <u>и мѣць 11</u> въ 2.е лѣт цртва сего крщна быс <u>Болгар-</u> <u>ская земля .</u> <u>а от Адама</u> <u>ле^т 6377 въ</u> <u>12 лѣт цртва</u> <u>его Рюрикъ</u> оумре . дастъ кня- жение . Олгови сродникоу своемоу . и сна малаго Игоря

Як бачимо, у Троїцькому хронографі, ЕЛ-2³⁴ та основі обох цих ком-
піляцій-повному перекладі Хроніки Амартола фрагмент про охрещення

https://docs.google.com/file/d/1WFVu7OmLUIaon5mhRMMY39Ph1cahnf5aACEyJaaSKG9I2RfpnFD8zTlg_J-A/edit?hl=en. З різ-
ночитаннями див.: Вилинський С. Г. Сказание Черноризца Храбра о письменах
славянских. – Одеса, 1901. – С. 44–45.

³² Цього уривка немає у Короткій палеї Срезневського (БАН, арк. 211), однак О. Творогов відзначив його присутність у списку Погодінський №1434 (РНБ).

³³ У ЕЛ-2 хрещення болгар датоване 6371 р. (Летописец Елинський и Рим-
ский. – Санкт-Петербург, 1999. – Т. 1: Текст. – С. 453), далі воно ще раз згадане в “Повести о латынех” (там же. – С. 461), де текст інакший, дата відсутня: “По смерти

Феофіла царя иконоборца при благо-
честивии царици Феодорѣ... съ сыномъ
своимъ Михаиломъ царемъ. И во дни сихъ
благочестивыхъ царии прииде Борисъ
князь болгарьскии, прося от сихъ цареи
святое крещение...”.

³⁴ У ЕЛ-2, як уже вказано, в цьому міс-
ці численні ампліфікації, оповідання
роздібле на кілька. Втім, розірваним ви-
явився навіть фрагмент з Ам.503.1–3, де
йдеться про роки царювання Михаїла,
самого та зі співправителями (“Цар-
ствова с матерю... 4 лѣта”: Летописец
Елинський... – Т. 1. – С. 445), а (“един
10 лѣт” (там же. – С. 453). Проте відповід-
ника Палеям немає.

Болгарської землі відсутній. Безпосередньо після вказівки на роки царювання Михаїла, Ам.503.1–3, у Троїцькому вміщено продовження з Ам.503.8: “(...а съ Василіемъ лѣтъ 1 и мѣци 4) Феодора же та бяше вѣрна и простославна...”. Запозичено близькі фрагменти Хроніки Амартола, розділені лише кількома рядками. Цей же текст після інтерпольованого запису про охрещення Болгарської землі й у Повній та Короткій палеях³⁵.

Отже, початкову дату НПЛ мл 6362 р. можна виводити з 6363 р. – “2-го лѣта” царювання Михаїла, спираючись не на все коло пам’яток “родини ХВІ”, а лише на дві хронографічні палеї. З 4-х ранніх пам’яток цієї родини, що дійшли до нас, Троїцький належить до “2-ї редакції”³⁶, решта компіляцій – до “3-ї редакції”. Тобто, ми можемо зауважити лише частину текстів пізніої редакції ХВІ, що виникли у XV ст.³⁷ Повна та Коротка палеї мають спільні інновації, а, відповідно, їхні додаткові відомості не свідчать про сходження до ХВІ загалом. Можна заперечити, що від Троїцького хронографа на цій ділянці залишився, фактично, один повноцінний список (з двох), тоді як ЕЛ-2 значно перероблений і доповнений новими джерелами. Існує можливість того, що фрагмент міг бути втраченим. З іншого боку, хронографічні палеї пов’язані одна з одною тісніше, ніж інші тексти “родини ХВІ”³⁸. Що прикметно, виклад, близький до Троїцького, відображеній в одній з пізніх компіляцій цього кола, хронографі “особого вида 1691 г.”. В ньому теж відсутнє повідомлення про хрещення Болгарської землі. На загал, композиція подібна до Троїцького хронографа: “По Феофиль царствова Михаиль, сынъ его, с матерью своею Феодорою лѣтъ 4, а единъ лѣтъ 10, а с Василіемъ лѣто едино і мѣсяцы 4. Феодора же та бяше вѣрна и простославна...”³⁹. Звичайно, текст дуже пізній, проте він належить до кола ХВІ і підтримує припущення про наявність вставки про хрещення Болгарської землі лише в групі Палей.

³⁵ Повна палея, фр.419, за описом О. Творогова. За списком Погодінський № 1435: “Феодора же Михаила црѧ мати та бяше вѣрна...” (арк. 440).

³⁶ “Перша редакція ХВІ” не дійшла. О. Творогов писав, що вона відображена в ранніх літописах: Творогов О. В. Древнерусские хронографы... – С. 46–50 (та ін.); Его же. Летописец Елинский и Римский. Текстологические и источниковедческие проблемы // Летописец Елинский и Римский. – Санкт-Петербург, 2001. – Т. 2: Комментарий и исследование О. В. Творогова. – С. 152.

³⁷ Датування Повної палеї, як і багато інших питань історії хронографії, викликає суперечки, однак останнім часом Євгеній Водолазкін навів перевонливі докази на користь того, що Повна палея виводиться від Барсовської палеї (та є ніби “чернеткою” цієї компіляції). У свою чергу, Барсовський список № 619 (ДІМ) датують кінцем XIV –

початком XV ст.: Водолазкин Е. Г. Новое о палеях (некоторые итоги и перспективы изучения палеиных текстов) // Русская литература. – 2007. – № 1. – С. 3–23 (зокрема, с. 20–22); Его же. Как создавалась Полная Хронографическая Палея. Ч. 1 // ТОДРЛ. – 2009. – Т. 60. – С. 327–353. У Короткій палеї присутня вставка про покликання варягів із доповненням з версії повного перекладу Хроніки Амартола однієї з пізніх груп (див. далі).

³⁸ В описі складу хронографічних палей у своїй книзі “Древнерусские хронографы” О. Творогов навіть не робив два різні переліки статей. Він розписав окремо початок Короткої палеї, а далі відзначив, що Коротка найчастіше збігається з Повоною, обумовлюючи відмінності у примітках.

³⁹ Анисимова Т. В. Хроника Георгия Амартола в древнерусских списках XIV–XVII вв. – Москва, 2009. – С. 383.

Що стосується ПВЛ і дати 6360/852 р., дані тут, як то часто буває з ранніми джерелами, менш певні. Власне кажучи, найбільше обґрунтовано видається друга з гіпотез О. Шахматова, хоча він бачив зовсім інше її застосування. Повторюєся: намагаючись пояснити дату НПЛ мл 6362 р. і розвиваючи думку А. Куніка, О. Шахматов продовжив низку відліку років візантійських імператорів, провівши її від воцаріння Романа 6428 р. назад до Михаїла III. Враховуючи помилку в тексті Амартола, тобто правління Михаїла разом з матір'ю Феодорою не "14", а "4" роки, вчений отримав точну суму 68 р. Він намагався домогтися дати "66" років, бо застосовував зазначену гіпотезу для пояснення хронології НПЛ мл, але це потребувало "не враховувати" місяці та рік співправління одного з імператорів. Без штучних корекцій отримуємо акурат "68" років: 6428 мінус 68 дорівнює 6360 р. (див. вище). Крім того, в іншому місці дослідник пропонував вірогідний вплив числових викладок "Літописця вскоре" патріарха Никифора. У статті ПВЛ 6360 р. вміщено розрахунок років від створення Адама до смерті київського князя Святополка Ізяславовича. З нього випливає, що від Адама до потопу було 2242 р., від народження Христа до Костянтина Великого 318 р., а від Костянтина до Михаїла 542 р. (від Н.Х. 860 р.)⁴⁰. В останньому випадку складність полягає у тому, що деякі числа та імена імператорів, узяті за репери, не завжди збігаються⁴¹ (див. далі). Зараз за пропоновано складні розрахунки із застосуванням різних "ер":alexandrійської, візантійської, антіохійської...⁴², однак несуперечливої системи поки не знайдено.

Як видається, варто звернути увагу на те, що каркасом перших статей ПВЛ слугують "круглі" дати, які від Творення Світу закінчуються на "0". У літосчисленні від Н.Х. за традиційною константинопольською ерою це буде "...2" (x-5508).

8360/852 – воцаріння Михаїла і початок історії Русі, 17Л.

8370/862 – покликання варягів, початок "князівської династії" Рюрика, 19Л.

8390/882 – Олег прямує на південь, вбиває Аскольда і Діра і вокняжується в Києві, утвердження династії на півдні, 22Л.

6420/912 – мир Олега з греками, 32Л, смерть князя, 39Л.

Необхідно враховувати й те, що вказівки на індикти у перших статтях не походять з Хроніки Амартола і видають активність укладача ПВЛ. Відтак, дуже ймовірно, маємо справу з конструктиваною штучною хронологією і насадженням подій на каркас із круглих дат.

⁴⁰ 17–18Л, детальніше див. далі. Шахматов А. А. Хронология... – С. 15; Его же. Исходная точка летосчисления Повести временных лет // ЖМНП. – Санкт-Петербург, 1897. – СССХ. – С. 217–222; Его же. Повесть временных лет и ее источники // ТОДРЛ. – 1940. – Т. 4. – С. 47, 65.

⁴¹ Напр., Шахматов А. А. Повесть временных лет и ее источники... – С. 65.

⁴² Так, припускається, що підсумувавши роки правління попередніх Михаїлу III імператорів, літописець отримав зайві роки, але користувався антіохійською ерою (де треба додавати до дат від Н.Х. 5500, а не 5508 років, як за константинопольською), що дало в сумі 6360 р.: Цыб С. В. Древнерусское времяисчисление... – С. 101–103.

Статті 6362 та 6374 pp.: похід Аскольда і Діра. Однією зі складових великої статті НПЛ мл 6362/854 р. є опис походу русі на Царгород. У ПВЛ коротке відсилання до цього епізоду має перша річна стаття ПВЛ 6360/852 р., але власне опис походу “Аскольда и Дира” київський літопис вміщує під 6374/866 р. В обох зводах використано текст Хроніки Амартола, Ам.511.10–21. Цей похід відображені також в інших грецьких і латинських джерелах, де його, однак, не спвіднесено з Аскольдом та Діром. Похід насправді повинен датуватися 860 р., йому присвячена чимала література⁴³. Нас зараз цікавить одне конкретне питання: оцінка впливу на сюжет хронографічних текстів. Починаючи від Павла Строєва⁴⁴ й закінчуючи О. Шахматовим⁴⁵, у ПВЛ 6374 р. вбачали запозичення з повного перекладу Амартола. Лише В. Істрін кваліфікував цей текст як включення з ХВІ, проте відніс до ХВІ усі цитати з Амартола у ПВЛ, окрім фрагментів про розподіл землі між синами Ноя та про Аполонія Тиянина⁴⁶. О. Творогов “повернув” деякі із запозичень з Амартола до повного перекладу Хроніки, повніше врахувавши склад текстів “родини ХВІ”, однак не зміг визначити, яке джерело відображене в повідомленнях про Аскольда і Діра ПВЛ 6374 р. та НПЛ мл 6362 р.

“Рассказ о походе на Царьград Аскольда и Дира... читается и в Хр. по ВИ и в Хр. Амартола (так у роботі позначеній ХВІ та Хроніка Амартола – Т. В.), причем в обоих источниках текст тождествен, поэтому установить, откуда был извлечен этот рассказ ПВЛ, трудно. Примечательно, что рассказ этот читается в НПЛ в сокращенном пересказе. ... Мы не можем доказать, что рассказ Начального свода восходит именно к Хр. по ВИ, а не к Хр. Амартола, поскольку, как сказано, тексты в обоих памятниках тождественны” (курсив – Т. В.)⁴⁷.

У наступній літературі питання докладно не розглядали, свідчення хронографічних джерел не перевіряли.

На противагу тому, що вважав О. Творогов, існує можливість уточнити безпосередні джерела обох літописів. Передусім, можна з певністю стверджувати, що в НПЛ мл відображені ХВІ. Саме у текстах “родини ХВІ” поєднано в цілісну композицію фрагменти, у повному перекладі Амартола розділені кількома аркушами⁴⁸. Це відомості про імператора Михаїла та

⁴³ Бібліографію та розгляд джерел див. наприклад: Кузенков П. В. Поход 860 г. на Константинополь... – С. 3–172; Его же. Из истории начального этапа... – С. 73–81.

⁴⁴ Строев П. М. О византийском источнике Нестора // Труды и летописи Общества истории и древности Российской. – 1828. – Ч. 4, кн. 1. – С. 170, 182.

⁴⁵ Шахматов А. А. Повесть временных лет и ее источники... – С. 48–49.

⁴⁶ Истрин В. М. Книги временныя и образные Георгия Мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем славяно-русском переводе. – Петроград, 1922. – Т. 2:

Греческий текст “Продолжения Амартола”. Исследование. – С. 357–358.

⁴⁷ Творогов О. В. Повесть временных лет и Хронограф... – С. 106.

⁴⁸ Аналогічний випадок вирахував О. Шахматов для іншого повідомлення – статей 6428/920 р. у НПЛ мл та 6449/941 р. у ПВЛ. Описується похід князя Ігоря на Царгород, але на НПЛ мл вплинув ХВІ, де безпосередньо поєднано в один текст фрагменти, розділені у повному перекладі Хроніки Амартола кількома аркушами: повідомлення 6428 р. про воцаріння Романа (звідкіля дата) та похід русі

його матір, яка "проповідала поклоніння іконам" (повернула вішанування ікон після 2-го етапу іконооборства) "у перший тиждень посту", Ам.503, та про похід русі за часи правління Михаїла, Ам.511. Вони прямо поєднані у Троїцькому хронографі та Повній і Короткій палеях, єдине – між Ам.503 та Ам.511 вставлено зв'язку "по сихъ же"⁴⁹. Виняток становить ЕЛ-2, де текст розбито численними ампліфікаціями⁵⁰. У НПЛ ми бачимо Ам.503.1–2, 503.20–21 та 511.12–21 з деякими доповненнями, про які далі. У текстах "родини ХВІ" витяги як з першого, так і з другого фрагмента Хроніки Амартола об'ємніші: Ам.503.1–3,8,18–21 – Ам.511.7–21. Оскільки версії дещо розходяться, наводжу спершу за списком Троїцький № 728, арк. 391c-d, з варіантами з Повної хронографічної та (на початку) Короткої палеї⁵¹, щоб далі не звертати уваги на пізні індивідуальні різночитання, маючи можливість спиралися на реконструйований текст їх протографа⁵²:

Троїцький хронограф: "(=Ам.503.8, 18-21) Феодора же та бяше върна и простиаславна⁵³ . въвела же въ стыхъ Феодосия . мниху соущю . и постави патриарху⁵⁴ . вся же епискоупи Феофиломъ {заточеныя . и}⁵⁵ въ оземьствие посланыя [введе]⁵⁶ . и вся съвокоупивши простославною въроу

на греків. При цьому вірною є дата ПВЛ. Докладніше див.: Вилкул Т. Л. "Посла князь Игорь на грекы вои...". Источники статьи 6428/920 г. Новгородской первой летописи младшего извода о походе руси на Константинополь (друкується).

⁴⁹ У повному перекладі Хроніки Амартола безпосередньо перед оповіддю про похід русі немає ніяких слів впровадження, новий сюжет лише позначено номером глави, "12" (ві., принаймні так у відомому списку Хроніки, Ундорльського № 1289). Див. попередні рядки, що стосуються патріарха Ігнатія, та перші рядки сюжету про похід русі з повного перекладу за виданням В. Істріна: Ам.511.5–8 "цръ же Фотия патриарха створи в него мѣсто , старѣишинѣ асоукритомъ соущоу .ві. (12 – Т. В.). Цръ же на агаряны изыде воевать, Оорифайта в Костянтинѣ градѣ оставилъ . дошедшоу * емоу Чрънья Рѣкы глѣмы..." .

⁵⁰ Див.: Летописец Елинский... – Т. 1. – С. 445, 446, 453, 455.

⁵¹ Пишу: на початку, бо у Короткій палеї саме в цьому фрагменті інтерполювана літописна оповідь про покликання варягів, причому запозичено текст Хроніки Амартола у редакції Ам.s, групи А, що свідчить про пізнє походження. Вставка очевидна, наводжу текст, за списком Срезневського, арк. 211 зв. (інтерполяції виділе-

но курсивом): "...и сты^x иконь покланяне проповѣда въ 1-ю недѣлю стого поста . по си^x же цръ на агаряны изыде воевати . дошедшоу же емоу Чрънья Рѣкы глѣмы . вѣсть емоу епархъ при сего цртвіи посла . яко роусь и чюдь . и словены . и кривичи къ варяго" . и рѣща земля тиша добра . велика и обилна . и наряда в hei нѣту . пойти княжити и владѣти нами . избраша три братія с роды своим . старѣишии . Рюрикъ . ствѣ в Новъградѣ : В лѣвъ 6334(!) Асколдъ . и Диръ . на грекы . иде въ лодіахъ . А на Костянтинъ гра⁴идоу^г. Асколдъ . и Диръ . въ 200 лодій . тѣмъ цръ про" не иде . ру^г же вноутръ Судъ въщедше..." . Виділено пунктиром характерне читання з Ам.s групи А – у группі Б імен Аскольда та Діра тут немає.

⁵² Текст Повної палеї див. за: Погодинський № 1435 (РНБ), арк. 440 зв.; Короткої палеї – за списком Срезневського, арк. 211 зв.

⁵³ Ам.s: "преславна". Для цієї частини немає виданих списків 1-ї редакції повного перекладу Хроніки Амартола, оскільки старший Троїцький список (Ам.тр.) неповний.

⁵⁴ У Короткій палеї: "мниху соущоу . и патріарху . постави".

⁵⁵ Цього немає у палеях, а також у повному перекладі Амартола.

⁵⁶ У палеях та повному перекладі Амартола додано "введе".

оутверди . и стыихъ иконъ покланяние проповѣда [въ] 1-ю не⁴ . поста стго⁵⁷ . (=Ам.511.7-21) по сихъ же цръ на агарины изиде воевать . дошедшю же ємоу Черныя⁵⁸ рѣки . глмия . вѣсть ємоу епархъ посла яко роусь на Костянтињградъ . идоущъ . тѣ[м]⁵⁹ цръ прочеє не иде роусь же вноутрь Соуда вшедше , много оубиство крѣтъяномъ створиша . и въ 200 лодии Костянтинъ гра⁴ . окроужиша⁶⁰ . цръ же въшедъ⁶¹ єдва въ градъ вниде . съ патриархомъ Фитиемъ⁶² къ соущи цркви стыя бца Влахирнахъ⁶³ . всюнощною мольбоу створиша . имя же се приять мѣсто то нѣкоторому князю скouфанику . Вълахирнуо⁶⁴ нарищаємою . ту ємоу оубъеноу быти . таже⁶⁵ бжѣтвеная⁶⁶ стыя бца ризоу . съ пѣми изнесьше въ море скоуть омочиша⁶⁷ . тишнѣ бывши⁶⁸ и морю оукротившися . абие боуря съ вѣтромъ вѣста и вѣнамъ велиамъ . въздвигъшемся засобъ . безбожныхъ роуси лодия вѣзмите и . къ брегу привреже и изиби⁶⁹ яко мало от нихъ отъ таковыя бѣды избѣгоути . и въ свояси съ побѣжениемъ възвратишася”.

Звертаючись до НПЛ мл: та сама композиція Ам.503 / Ам.511 вміщена в скороченні, а головне – присутні “зайві” вирази. Звідкіля вони? Джерелом виявляється ПВЛ. Пор. тексти у наведеній далі табл. № 2: спільній текст двох літописів виділено bold, фрагменти Амартола, відображені лише в одному зі зводів, підкреслено; курсив позначає відмінні читання, пунктири – вирази з Хроніки, не відображені у літописах.

⁵⁷ У палеях та повному перекладі Амартола: “въ 1-ю недѣлю стго поста”.

⁵⁸ В обох палеях хибно: “Чермныа”.

⁵⁹ У Троїцькому хронографі зіпсоване місце, у Повній та Короткій палеях: “идоуть . тѣми”; у повному перекладі Амартола “идоут”, Асколдъ и Диръ. и тѣмъ”. При цьому імен Аскольда та Діра немає у двох списках: Сп та Ув, а також у грецькому оригіналі. Це додаток однієї з пізніх групп Хроніки Амартола (Ам.s група А).

⁶⁰ Так у Троїцькому хронографі та палеях, у повному перекладі та ПВЛ “остоупиша” (див. далі).

⁶¹ У другій редакції списків повного перекладу Хроніки Амартола, Ам.s., “до-

ше⁴”; у грецьк. відповідник неточний: “ој62 Повна палея: “Фотѣемъ”; Ам.s: “Фотиємъ”.

⁶³ Повна палея: “Влахернѣ” Ам.s: “Влахернѣ”; далі у всіх паралельних текстах: “всенощною”.

⁶⁴ Повна палея: “скуфяниоу . Влахерну”; Ам.: “скуфяниоу родомъ, Влахерноу”.

⁶⁵ Повна палея та Ам.: “бывши . таче”.

⁶⁶ Повна палея та Ам.: “бжѣтвою”.

⁶⁷ Повна палея та Ам.: “омочивше”.

⁶⁸ Ам., ПВЛ та НПЛ мл: “сущи”(!).

⁶⁹ Ам. “привержени изибени”; ПВЛ “привреже и изиби я”; Повна палея: “привръже изиби”.

Табл. 2

НПЛ мл 6362 р.	Хроніка Амарто-ла за ХВІ	Хроніка Амартола за повним перекл.	ПВЛ 6360, 6415, 6374 рр.
a) Новг. ^{I⁷⁰} с. 104.22 “В лѣто 6362. Начало земли Рускои”. с. 105.10–12 “В си- же времена бысть въ Грѣчъко земли цесарь именемъ Михаилъ, и мати его Ирина, иже <u>проповѣдаетъ</u> <u>поклоняниe</u> <u>иконамъ въ</u> <u>прѣвую недѣлю</u> <u>поста. При семъ</u> <u>прииша русь</u> <u>на Царьградъ”</u>	=Ам.503.1–2 “По Феофилѣ же цѣртвова . Михаилъ снѣ его съ материю Феодорою” =Ам.503.20–21 “и стыхъ <u>иконъ</u> <u>покланяниe</u> <u>проповѣда въ 1-ю</u> <u>не⁴. стго поста”</u>	Ам.503.1–2 ⁷¹ “По Феофилѣ * цѣртвова Михаилъ , снѣ его , исправити оставлен бы ⁵ с мтрию Феодорою шѣркы ⁶ скипетръ” Ам.503.20–21 “и стыхъ <u>иконъ</u> <u>поклонение</u> <u>проповѣдавъ въ</u> <u>первою не⁴ лю</u> <u>стго поста”</u>	17.25–29Л 6360/852 р. “Индикта 15 днѣ . наченшио Михаилу цѣртво- вати нача ся прозывати Руска земля . о семь бо увидѣхомъ ⁷² . яко при семь при приходиша русь на Цѣргородъ . яко ⁸ пишется в лѣтописаны гречьстѣмъ”
b) с. 105.12–13 в кораблех, бещислено ко- рабль			29.26–27Л 6415/907 “поиде Олегъ на конѣ ⁹ и на корабле ¹⁰ . и бѣ числомъ кораблеи 2000”
c)	=511.7–10 “по сихъ же прѣ на агаряны изиде воевать . до- шедши же ємоу Черныя рѣки . гламия . вѣсть ємоу епархъ посла яко роусь на Костянтина- градъ . идоуть .	Ам.511.7–10 “Црь же на агаряны изиде воевать, Оорифанта въ Костянтина- градѣ оставивъ. дошедшио * ємоу Чрьныа рѣки гламы , и се- абие вѣсть ємоу епархъ посла,	21.10–15Л 6374/866 “Иде Аскольдъ . и Диръ на греки . и прииде въ 14 [лѣто] ⁷⁴ Ми- хайла црѧ щю же отшешю на агаряны . дошедшио же ему Черные рѣки . вѣсть епархъ

⁷⁰ Тут і далі так позначенено текст НПЛ
мл за виданням: Новгородская первая
летопись старшего и младшего изве-
дов. – Москва; Ленинград, 1950.

⁷¹ У Хроніці Амартола, як і в ХВІ, ін-
дикти не позначені; те саме стосується
грецьк. тексту: *Истриин В. М. Книги... –*

Т. 2. – С. 3.

⁷² AIX “оувѣдахомъ”.

⁷³ Прочитується в Ам.с. (А). У виданні
В. Істріна вказано рукописи, де вставка
відсутня.

⁷⁴ З Іпатіївського та Хлєбніковського
(ІХ), ЛРА проп.

	тѣмъ цръ прочесе не идѣ”	<u>яко роусь на</u> <u>Костянтинь гра^а</u> <u>идоу¹, {Аскольдъ</u> <u>и Диръ.⁷³ и тѣмъ</u> <u>цръ прочь не</u> <u>идѣ”</u>	<u>посла к нему</u> . <u>яко русь на</u> <u>Цръгородъ идеть</u> . и вратися цръ”
d) с. 105.13–19	=Ам.511.10–21 роусь же <u>вноутрь</u> Соуда вшедше, много оубии- ство крѣстяномъ створиша . и въ 200 лодии <u>Костянтинь гра^а.</u> окроужиша . цръ же въшель <u>єдва</u> <u>въ градъ вниде</u> . съ патриархомъ Фотиемъ <u>къ со-</u> <u>ущи цркви стыя</u> <u>бца Влахернъхъ</u> . всюнощною мольбоу створи- ша . имя же се- приять мѣсто то нѣкоторому князю скѹфяни- ну . Влахерну . нарицаemoю . тоу емоу оубье- ну .	Ам.511.10–21 роусь же <u>вноутрь</u> Соуда вшедше, много оубиство христианомъ створиша . и при- шли бо бяխоу въ двоюсту лодеи, <u>Костянтины гра^а</u> <u>оступиша</u> . цръ же доше ^а <u>єдва въ</u> <u>гра^а вниде</u> и съ патриархомъ Фо- тиемъ <u>къ соущії</u> цркви стыя бца Влахернъ, и аbie пакы всюнощно- ую мольбоу ство- риша . и имя же се приять мѣсто то, нѣкоторому князю скѹфя- ниноу родомъ . Влахерну на- рицаemoу . тоу емоу оубиеноу .	21.15–22.3Л си же <u>внутрь</u> Суда вшедше . мно- го оубиство крѣстяномъ ство- риша . и въ двою сотъ ко- рабл ^в <u>Цръградъ</u> <u>оступиша</u> . цръ же <u>єдва въ</u> <u>градъ вниде</u> с патреярхомъ {съ} Фотиемъ <u>къ су-</u> <u>щици цркви стыя</u> бцъ Влахернъ всю ношъ молтву створи- ша.
тацѣ святѣи богородици ризу изънесъше, въ <u>море скудъ</u> омо- чиша; а во времѧ то яко тишинѣ сущи, и	бывишо . таче <u>бж^ственою</u> стыя бца ризоу . <u>съ</u> <u>пѣсми</u> изнесъше въ <u>море скоутъ</u> омочивше . тишинѣ	бывишоу . таче <u>бж^ственою</u> стыя бца ризоу <u>с</u> <u>пѣснми</u> изнес- ше, в <u>мори ско-</u> <u>утъ</u> омочивше. тишинѣ же	таже <u>бж^ствную</u> сты бця ризу с [пѣсн]ими ⁷⁵ изнесъше в рѣку ⁷⁶ омочивше тишинѣ <u>сущи</u> [и] морю

⁷⁵ А помилково “ими”, Р “пѣсними”; I “пѣснѣми”, АХ “пѣснми”.

⁷⁶ Тільки Х: “море”. У Хлебніковському списку на початку зроблені виправлення за Тверським збірником, де, у свою чергу, проведено повторне звірення з якоюсь версією Амартола. Щодо виправлень за

Tver'skym zbirnikom, div.: The Old Rus' and Galician-Vuhynian Chronicles: The Ostroz'kyj (Xlebnikov) and Četvertins'kyj (Pogodin) Codices. With an Introduction by Omeljan Pritsak [Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts: Vol. 8. – Cambridge, Massachusetts, 1990. – P. LXXIII.

<p>абие буря въста, и потапляше корабля рускыя, и изверже я на брегъ, и во своя сы возвратишася</p> <p><u>бывши и морю</u> <u>оукротившиося</u> . абије боури <u>съ</u> <u>вѣтромъ</u> въста <u>и вълнамъ</u> <u>велиямъ .</u> <u>въздвигышиося</u> <u>засобъ .</u> <u>бездожныхъ</u> роуси <u>лодия</u> <u>възмите и . къ</u> брегоу <u>привре-</u> <u>же и изби яко</u> <u>мало от нихъ отъ</u> <u>таковыя бѣды</u> <u>избѣгноути .</u> и въ свояси <u>съ</u> <u>побѣжениемъ</u> възвратишася”</p>	<p>соущі и морю оукротившиося абие боури <u>съ</u> <u>вѣтромъ</u> въста, <u>и</u> <u>вльна^м велиемъ</u> <u>въздвигшимся за</u> <u>собъ бездожны^х</u> роуси <u>лодия</u> <u>възмите, и къ</u> брегоу <u>привер-</u> <u>жени избиени,</u> яко мало от ни^х от таковыя бѣды избѣгноути и въ своаси <u>с.</u> побѣждениемъ възвратиша”</p>	<p>оукротившиося . абы бу^Ря въста <u>с вѣтромъ . и</u> <u>волнамъ вельямъ</u> <u>въставшемъ за-</u> <u>собъ бездожныхъ</u> руси корабль смяте [и] к берегу приверже и изби <u>я . яко ма[лу]</u> <u>и^х от так^овия</u> <u>бѣды избѣгнути</u> . [и] въ свояси возвратиша”</p>
---	--	--

Як бачимо, фрагменти Ам.503 та Ам.511 пам'яток “родини ХВІ” мають небагато перероблень чи скорочень порівняно з повним перекладом. Наявні дві лексичні заміни: “окроужиша” замість “остоупиша”, “бывши” замість “соущі”, пропуск епізоду про “Влахерна-скуфяніна” та деякі дрібніші випадження. Для витягу з Ам.511 паралель у ПВЛ підтримує вихідний варіант Хроніки, а не версію ХВІ⁷⁷.

Версія НПЛ мл має складне компонування. У фр.а бачимо фразу про матір Михаїла з Ам.503.20–21: “иже проповѣдаєтъ поклоняние иконамъ въ прѣвью недѣлю поста”⁷⁸. Натомість фр.с = Ам.511.7–10 у новгородсько-му літописі пропущений, у фр.д = Ам.511.10–21 відсутнє закінчення. З різних статей ПВЛ узято кілька виразів. У фр.а ідентифікується запис ПВЛ під 852 р.: “при семь приходиша русь на Цръгород”. Інформація не унікальна, пор. у ПВЛ під 866: “яко русь на Цръгород идетъ”, та іще віддаленіший відповідник з Ам.511.10: “яко русь на Костянтиныград идутъ”, однак текстуально близький до НПЛ мл вираз знаходиться саме в статті ПВЛ 852 р. Далі, у фр. б., ймовірно, перероблене повідомлення 907 р. про “кораблі” русі та їх число. Власне зі статті ПВЛ про похід 866 р. запозичено окремі слова: “всю нощъ” зам. ХВІ та Ам. “всюнощноую”, “сущі” – тоді як

⁷⁷ Крім того, на початку в Ам.503.8 у Ам.с “преславна”, а у ХВІ “простославна”. Однак далі у сюжеті про повернення іконопочитання Феодорою говориться “простославною вѣроу”, тому, вірогідно, це вторинний варіант у Ам.с. На жаль, не можу поки перевірити прочитання у двох інших списках 1-ї редакції

Хроніки – Ермітажному та Синодально-му.

⁷⁸ Вона повністю відсутня у ПВЛ. Взагалі, у ПВЛ з Ам.503 походить тільки скорочений переказ Ам.503.1–2 про воцаріння Михаїла. Натомість у НПЛ мл бачимо текстуальне запозичення з композиції фрагментів.

у ХВІ “бывшю”, “корабля” – у ХВІ та Ам. “лодиа”. З ПВЛ не може походити “(в) море скудъ” (має бути: “скуть”), оскільки у Початковому літописі тут заміна і пропуск: “(в) рѣку”. Вірогідно, вираз узято з хронографічної версії. Якщо об'єднати усі відомості про текстуальні впливи в НПЛ мл у цілісну картину, неважко побачити, що основою виступив запис ХВІ, а з ПВЛ додавалися окремі вислови. До речі, така ж картина спостерігається й у статті 920 р. з описом походу Ігоря: до основного тексту з ХВІ новгородський літописець додав кілька виразів з різних статей ПВЛ. Це наводить на думку про вишкіл людини, яка вміла працювати з хронографічними компіляціями, іноді копіюючи джерела точно, але часом роблячи вставки за пригадуванням⁷⁹. Варто наголосити: контамінація читань з ХВІ та ПВЛ однозначно свідчить про пізнє походження НПЛ мл – принаймні, пізніше за ПВЛ та ХВІ. Натомість джерелом ПВЛ є повна Хроніка Амартола, хоча, звичайно, не всі уривки з неї скопійовано докладно. Скорочення фрагментів і редактування тексту необхідно віднести до праці укладача Початкового літопису.

Статті 6362 та 6360 pp. Структура та вірогідні джерела. Звернемося до деяких особливостей змісту записів київського та новгородського літописів. У дослідженнях літописання настільки звикли співставляти ПВЛ та НПЛ мл й ототожнювати ранні записи з Початковим зводом, що незрідка переходятя з реальних текстів на реконструкції “спільніх протографів”. Через це змішують зміст і навіть дати обох літописів. Як уявляється, не здивим буде нагадати, що незважаючи на (вельми) часткову подібність статей, у них є суттєві відмінності. Почну зі статті ПВЛ 6360 р., оскільки вона за обсягом менша, а потім перейду до серії повідомлень НПЛ під 6362 р.

На початку статті 6360 р. зафіксовано, як літописець довідався про прихід русі до Царгорода при імператорі Михайлі й саме цей пункт поставив першим у відліку років своєї історії: “тѣм же отселе почнемъ . и числа положимъ”. Далі низка років від Адама і до смерті Святополка Ізяславовича позначає ніби загальний план літопису. Ідею “покладення числа” від певного пункту і спеціального зазначення “плану-проспекту” викладу автор ПВЛ запозичив, вірогідно, від Амартола. У його Хроніці в одному з пе-реходних моментів, коли хроніст розмірковує над принципами своєї праці, в Ам.51.3–7 сказано: “от Адама пакы наченъше, о нарочитыхъ и доблихъ моужъ житиискихъ временъ... таче же по ряду князь и црѧ Изыльтьскыя... число же временъныхъ от великаго Моисия да створимъ”.

Далі автор ПВЛ залучив “Літописець вскоре” патріарха Никифора. Втім, запозичення, як правило, переказані, певні цифри не співпадають. Взагалі, у цій статті ПВЛ значна частина тексту належить руці укладача, так що можна вказати лише приблизні паралелі. У наведений далі табл. № 8 ліворуч – текст ПВЛ, праворуч – фрагменти творів, звідки зроблені вірогідні запозичення.

⁷⁹ Див. приклади з текстів ХВІ, коли у вираз із Амартола інтерпольовано по 2–3

слова з Малали: *Творогов О. В. Летописец Еллинский...* – С. 152–153.

a) 17.25–27Л Въ лѣтъ 6360 : Индикта 15 днѣ . наченшио Михаилу црѣтвовати нача ся прозывати Руска земля.	Ам.503.1 “По Феофилѣ * црѣтвова Михаиль, снѣ его”.
b) 17.27–17.29Л о семь бо увѣдахомъ . яко при семь цри приходиша русь на Црыгородъ . яко * пишется в лѣтописаныи гречьстѣмъ.	(відпослання до Ам.511).
c) 17.29Л-18.1Л тѣм же отселе по-чнем . и числа положимъ.	Ам.51.3–7 “от Адама пакы наченыше... таче же по ряду князь и црѧ Изльтьскыя... число же временъныхъ от великаго Моисия да створимъ”.
d) 18.1–10Л яко 1) от Адама ^{до потопа} . лѣтъ [22]40 и 2 . 2) а от потопа до Аврама . лѣтъ 1000 и 82 . 3) а от Аврама до исхоженя Моисѣева [лѣтъ 430 . 4) а от исхоженіа Моисѣова] . до Дѣда . лѣтъ 600 и 1 . 5) а от Дѣда и от начала црѣтва Соломонія . до пльненія Ерлмля . лѣтъ 448 . 6) а от пльненія до Александра лѣтъ 318. 7) а от Александра до ржѣва Хѣва лѣтъ {313} [333] ⁸⁰ . [8) а отъ Хѣва рожьства до Костянтина лѣтъ 318] 9) от Костянтина же до Михаила сего . лѣтъ 542.	Літописець Никифора ⁸¹ . 1) с. 212 “Въкоупе всѣхъ от Адама до потопа 2242 лѣтъ”. 2–3) с. 213 “Въкоупе от Адама до конця Авраамля лѣтъ 3310 . от потопа же лѣтъ 1072 . Авраамоу бо... отнюдоу же на Егупеть . Моисіемъ шествie . сътвори . бываєт оубо лѣтъ 430”. 4) с.215 “Дѣдъ 40. Въкоупе всѣхъ лѣтъ от исхода сновъ Излевъ . до Дѣда лѣтъ 630. Соломонъ лѣтъ 40”. 5) с.217 “Въкоупе всѣхъ от начятка . црѣтства Соломонія до пльненія . Іерѣлмова лѣтъ 448”. 6) – 7) с. 218 “Въкоупе всѣхъ лѣтъ . от Адама до оумрѣтвія . Александрова лѣтъ 5167”. с. 220 “Бываєт оубо всѣхъ лѣтъ въкоупе . от Адама до воплощенія . га бга и спса нашого ІсїХа . лѣтъ 5500”. 8) с. 224 “Костянтинъ... въ другое же на десяте лѣтъ црѣтва его прѣвии съборъ бысть... въ лѣто * 300 и 18 от въчлченія га нашего ІсїХа”. 9) с. 228 “Въкоупе всего от Адама до оумрѣтвія . Михаила лѣтъ 6338. Феофилѣ лѣтъ 12 мѣцѣ 3 днї 20. (тобто, до воцаріння Михаїла – 6350) (Михаиль снѣ его съ Феофилою мт҃рю его и съ Феклою сестрою его лѣтъ 14...”).

⁸⁰Л.Т.П. (313); АІХ.Т.Л.Г. (333), Р проп.⁸¹Бенешевич В. Н. Древнеславянская

кормчая XIV титулов... – С. 212–228. Курсивом позначено фрагменти спільні або подібні у ПВЛ та Літописці Никифора.

e) 18.10–21Л а от первого лѣта Михаилова . α) ⁸² до первого лѣт Олгова рускаго князя лѣт 29 . β) а от первого лѣт Олгова понеже съде в Киевѣ . до первого лѣта Игорева . лѣт 31 . γ) а от первого лѣт Игорева до первого лѣта Святъславля . лѣт 13 . δ) а от первого лѣт Сѣславля до первого лѣта Ярополча . лѣт 28 . ε) а Ярополкъ княжи . лѣт 8 . θ) а Володимеръ [княжи] . лѣт 37 . ι) а Ярославъ княжи . лѣт 40 . κ) тѣмже от смрти Сѣславлѧ до смрти Ярославли . лѣт 85 . λ) а от смрти Ярославли до смрти Сѣполчи . лѣт 60.	
f) 18.21–24Л но мы на преженье ⁸³ возвратимся . [и] скажемъ что ся судѣло [в лѣта си якоже прежде почали бяхомъ первое лѣто Михаиломъ а по ряду положимъ числа :	=Ам.51.

Як неважко побачити, більш за все під 6360 р. різноманітних обрахунків. Названий імператор Михаїл III, за якого Руська земля почала “прозиватися” (“стала згадуватися”, фр.а). Далі уточнюється, що йдеться про перший похід русі на Царгород, знайдений у “літописанні грецькому” (фр.б), та рішення літописця звідси покласти “число” літ (фр.с). Далі бачимо виклади подій всесвітньої історії від Адама і до імператора Михаїла, близькі до Никифорового “Літописця вскоре” (фр.д). Потім наведено відносні дати у переліку правління руських князів (фр.е), який, як побачимо далі, відштовхувався від канви ПВЛ. Виклад ведеться від 852 через 881 та 912 р. до заключного пункту-згадки про смерть Святополка Ізяславовича 1113 р. На останок літописець зациклів розповідь, повернувшись до тієї “заяви намірів”, з якої почав: він оповідатиме про наступні літа, а перше літо покладає на воцаріння Михаїла (фр.ф). На загал, постає доволі цілісна стаття, зосереджена спеціально на питаннях хронології. За нею вміщена невеличка низка “незаповнених років”: 6361 / 853, 6362 / 854..., і так до опису походу Михаїла на болгар 8366/858 р., узятого з Хроніки Амартола.

Окремо варто зупинитися на обрахунках літописця, поданих у фр.д, з роками найвизначніших подій всесвітньої історії, та фр.е, де наведено часові межі київських князювань. Перший перелік зроблено на основі Никифорового “Літописця вскоре”. Укладача ПВЛ цікавили, як правило, не

⁸² Для уникнення плутанини у цьому другому переліку операції з цифрами позначені інакше, літерами грецького

алфавіту.

⁸³ А “прежнее”, IX “прележащее”.

конкретні вказівки на термін життя біблійних патріархів, царів чи імператорів, а підсумкові цифри, наведені в кількох місцях "Літописця" після низок дрібніших викладок⁸⁴. Видання слов'янських текстів у рукописах Єфремівської Кормчої (В. Бенешевича) дає більш-менш докладні відповідники. Отже, розглянемо спершу репери подій всесвітньої історії у фр.д; для полегшення сприйняття пронумеровано кожну окрему позицію.

- 1) "Від Адама до потопу 2242 р." – у ПВЛ скорочене запозичення з "Літописця вскоре", цифри вірні.
- 2) "Від потопу до Авраама 1072 р." у "Літописці" – у ПВЛ "1082", тобто, скорочене запозичення з похибкою, помилка в десятках⁸⁵.
- 3) "Від Авраама до виходу Мойсея 430 р." – переповідання, цифри точні.
- 4) "Від Виходу до Давида 630" р. у "Літописці" – й у ПВЛ "601", скорочене запозичення з похибкою. Здавалося б, помилка заторкнула водночас десятки й одиниці, однак варто взяти до уваги, що палеографічно при записі кирилицею $\bar{a}=1$ легко пояснюється з $\bar{a}=30$.
- 5) "Від початку царства Соломона до (Навуходоносорового) полону Єрусалима 448 р." – запозичення у ПВЛ, цифри точні, на початку додано ще (хібне) доповнення: "от Давида и".
- 6) ПВЛ: "від полону до Олександра (Македонського) 318 р.". У "Літописці вскоре" немає. Обрахувати можна на підставі абсолютних дат від Творення Світу та ін. даних патріарха Никифора. Однак шлях обрахунку складний, до того ж, для отримання результату ПВЛ треба допустити помилку. Якщо взяти до уваги такі дані: від Адама до Народження Христа 5500, від Адама до Авраама 3310, до Моїсея 430, до Давида 630, Давид правив 40 р., від Соломона до полону 448, тоді від полону до Н.Х. виходить $(5500 - 3310 - 430 - 630 - 40 - 448) = 642$ р. З урахуванням років від Олександра до Н.Х. отримуємо похибку в десятках та одиницях. Натомість, якщо взяти помилкове вирахування ПВЛ "601 р." від Виходу до Давида, в сумі наших складних калькуляцій буде "671 р.". Вираховуючи "333 р." від Олександра до Н.Х. (див. № 7), отримуємо $671 - 333 = 338$ р. Порівняння з цифрою ПВЛ "318" знову дає похибку позначення десятків, хоча помилка тільки в десятках краще, ніж водночас у десятках та одиницях⁸⁶. Необхідно зважити також, що "318" буквально збігається з періодом від Н.Х. до Костянтина Великого (див. № 8), утворюючи симетричну ланку, які укладач ПВЛ, здається, полюбляв.
- 7) ПВЛ: "від Олександра до Народження Христова 333 р."⁸⁷ У "Літописці вскоре" немає, однак з нього легко вирахувати потрібне число. Справді,

⁸⁴ Необхідно додати: припускалося, що в ПВЛ використано не переклад, поширеній на Русі, а дещо відмінну версію. Грецькі редакції "Літописця вскоре" (Хρονογραφικό;⁸⁵ Ярослав Щапов відзначив цю проблему цифру, а також деякі інші: Щапов Я. Н. Византійськие хронографические сочинения... – С. 241 (1082 зам. 1072, 318, 313 зам. 333 – останнє невірно, оскільки помилка насправді тіль-

ки в Л, див. вище; крім того, зауважено зміщення також у даті 6360).

⁸⁶ Точно цифру "318 р." можна отримати, коли припустити, що автор ПВЛ заплутився і відлічив не лише роки царювання Давида, а й Соломона (при тому, що у "Літописці вскоре" вираховувалися роки від початку царства Соломона до полону =448 р.).

⁸⁷ В Л тут "313", однак у решті списків "333".

якщо від Адама до Народження Христа 5500 р., а до смерті Олександра 5167 р., тоді різниця $5500 - 5167 = 333$.

8) "Від Н.Х. до Костянтина Великого 318 р." – у ПВЛ переповідання "Літописця", цифри точні.

9) "Від Костянтина до Михаїла 542 р." – У "Літописці" немає, вирахував укладач ПВЛ з різниці точних дат від Творення Світу та вказівок на роки царювання батька Михаїла III, Феофіла, з похибкою у 10 років. Див. 6338 р. від Адама до попередника Феофіла, Михаїла II; 12 р. царювання Феофіла; 5500 р. від Адама до Н.Х., 318 р. від Н.Х. до Костянтина. Тоді $6338 + 12 = 6350$ від Адама до початку царювання Михаїла III ("Михаїла сего⁸⁸"). $6350 - 5500 = 850$ від Н.Х. до Михаїла III, $850 - 318$ (до Костянтина) = 532, на 10 років менше, ніж у ПВЛ. Як легко помітити, це не єдина похибка у десятках, зроблена у фр.д.

Відомо, що помилки у цифрах та складних назвах – найтипівіші для давніх творів. Якщо прийняти припущення про кілька помилок у обчисленнях, тільки визнаємо, що укладач ПВЛ показав себе не надто добрим математиком. Як побачимо далі, використання "Літописця вскоре" у фр.д та "авторська" композиція ПВЛ у фр.e показує ту саму руку.

Аналізуючи списки князів у фр.e, дослідники також зауважили розбіжності, іноді навіть писали про нісенітніцю у цифрах. Водночас відзначали й те, що певні закономірності простежуються⁸⁹. Отже, якщо йти від твердо встановлених дат, наприклад, року смерті князя Ярослава Мудрого 1054 р. (λ), тоді "від смерті Ярослава до смерті Святополка років 60" дає 1114 р. ПВЛ про смерть Святополка оповідає під 1113 р., однак у групі списків ЛРА подію датовано 1114 р.⁹⁰, за ультраберезневим стилем. Далі, якщо відлічити назад від 1054 р. "Ярослав княжив 40 р." (ι, до речі, як Давид та Соломон) – дата близька; має бути 1015 р. Коли застосувати "включаючий рахунок", тотожність повна. Святослав Ігоревич помер на 85 р. раніше за Ярослава (κ), отримуємо 969 р. (похибка зростає, за ПВЛ, має бути 972). Ярополк княжив⁹¹ 8 років, від 969 по 977 (ε, має бути: від 972 по 980). Володимир почав князювати у 978 р. (θ, має бути 980). Далі похибки нарощуються. Святослав став князем у 941 (δ, має бути 945). Перше літо правління Ігоря Старого нібіто припадає на 928 р. (γ, має бути 912!). Перше літо Олега, як він став князем у Києві, – на 897 р. (β, має бути 882). Нарешті, від 897 р. до 852 р.

⁸⁸ Літописець знов, що імператорів Михайлів було кілька, перед Феофілом батьком Михаїла III царював Михаїл II.

⁸⁹ Огляд див. наприклад: Данилевский И. Н. Повесть временных лет. Герменевтические основы изучения летописных текстов. – Москва, 2004. – С. 187–188; Цыбл С. В. Древнерусское времяисчисление... – С. 100–106.

⁹⁰ Маються на увазі короткі записи після закінчення ПВЛ, 290Л.

⁹¹ У таких випадках стилістичних змін у переліках традиційне пояснення для шахматовського напряму текстології – зміна джерела. Однак необхідно відзначити, що з Ярополком пов'язане братобібство й убивцею був хреститель Русі Володимир Святославович. Тому ймовірне інше пояснення – укладач ПВЛ конкретно зазначив лише початок та закінчення правління князя, який загинув від братньої руки.

отримуємо не “29”, як має бути за текстом, різниця складатиме “45” років (пор. α, “от первого лѣта Михайлова до первого лѣта Олгова рускаго князя лѣтъ 29”). У літературі припускали зсув у 2–3–4 р., пов’язаний із плутаниною з ерами. Стандартна константинопольська передбачає 5508 р. від Творення Світу до Н.Х., тоді як антіохійська, використана у “Літописці вскоре”, – 5500 р.; відома також болгаро-візантійська 5505 р. Однак складність полягає у тому, що в нас відносні дати, зсуви закладати у міркування можна, але вони, радше, мають бути пов’язані з “включаючим”/“виключаючим” рахунком дат⁹² або помилками арифметичних калькуляцій.

Спробуємо тепер порахувати вперед від 6360/852 р. Тоді “перше літо Ольгове”, коли він сів у Києві, – 881 р. (α), Ігор став князем у 912 р. (β). В основному тексті ПВЛ, як ми бачили, 30 років від Михаїла до утворення Олега у Києві 6360–6390/852–882, і так само симетрично 30 років від утворення у Києві до смерті Олега і наступного князювання Ігоря, 6390–6420/882–912. У переліку подібно, хоч і без симетрії: 29 та 31. Далі, однак, знову починаються складнощі. Святослав має сісти на князювання у 925! р. (γ , $912+13=925$ р.); Ярополк – у 953 р. (δ, 925+28); Володимир – у 961 р. ... Аби Святослав “зміг почати” номінально князювати після смерті батька у 945 р., totожно ПВЛ, “від первого літа Ігорева до первого літа Святославля” мусило б пройти не 13, а 33 роки. Переход з “33” у “13”, враховуючи ідентичні помилки у попередньому фр.д., цілком імовірний. Тоді: Святослав став князем у 945 р. (γ_1 , $912+33$), Ярополк став князем у 973 р. (δ, 945+28, ПВЛ 972), Ярополк княжив до 981 р. (ε, 973+8, ПВЛ 980), тоді ж князювання перейшло до Володимира. Щоправда, Володимирове правління, врахуючи від 981 р.⁹³, мало закінчитися 1018 (θ), а Ярославове – 1058 (ι). Найправдоподібніше, літописець конструктував перелік, відштовхуючись від опорних дат з обох боків – від початку та кінця. Притому, судячи з усього, він зробив кілька помилок. Пор., зокрема, імовірний переход “від первого літа Ігорева до первого літа Святославля” з 13 у 33 р. Якщо враховувати такі зсуви, крайні дати корелюються з датами ПВЛ із незначними зміщеннями. Калькуляції показують, знов-таки, невеликі математичні здібності, і добре співвідносяться з попередніми спостереженнями над фр.д. Іноді припускали використання якогось ранішого джерела⁹⁴. Проте, як видається, краще і простіше пояснення полягає в тому, що літописець у процесі укладення ПВЛ дещо переформатував свою версію давньої історії (див., напр. 30+30 р. від 852 р. до смерті Олега в остаточному варіанті ПВЛ, та 29+31 у переліку князювань). Що, власне, не мусить дивувати, адже написання такого величезного зводу зайняло, вірогідно, не один день і не один місяць.

⁹² “Включаючий рахунок” у низці дат за умови проведення кількох послідовних операцій міг призвести до накопичення помилок у кілька років.

⁹³ Після смерті батька Володимир вперше згаданий під 977 р., коли втік від Ярополка з Новгорода “за море”, 75Л. Але цю подію навряд чи можна пов’язувати

з князюванням, радше – з перервою князювання у північних землях.

⁹⁴ Див. “Пам’ять і похвала” Іакова Мніха, де певні помилки повторені, але не відомо, чи не використано тут, навпаки, ПВЛ. Див.: Словарь книжников и книжности Древней Руси. – Ленинград, 1987. – Вып. 1: XI – первая половина XIV вв. – С. 288–290.

Подібні початкові статті у середньовічних історичних творах несуть велике ідеологічне навантаження. У ПВЛ воно обумовлене не тільки тим, що за царя Михаїла справді відбувся перший похід русі на Царгород і це була перша відома літописцеві згадка про "русь". Треба згадати, що Михаїл III – той самий візантійський імператор, за якого здійснено місію Кирила та Мефодія. У ПВЛ статтю про винайдення слов'янської азбуки та переклад Святого письма поставлено під 6406/898 р. *серед інших подій(!)*. В асоціативну низку потрапили: опис міграції угрів, які проходили повз Київ, їх війни зі слов'янами, додаткові відомості про розселення слов'янських племен, згадка Солуні, Морави та слов'янської грамоти, за чим іде запрошення Кирила та Мефодія князями Ростиславом, Святополком і Коцелом й переклад книг Святого Письма зусиллями Мефодія, 25–29Л. Композиція явно анахронічна, кирило-мефодієвські сюжети потрапили сюди пізніше. Щобільше, цар Михаїл згаданий у такому контексті: "слов'яномъ жи[в] оущимъ крѣпнъ . и княземъ ихъ Ростиславъ и Ст[е]пкъ и Коцель . послаша ко црю Михаилу глыце . земля наша крѣпна . и нѣ^с оу насть оучителя..." (26.5–8Л). Схожі вирази вживаються у ПВЛ в описах розселення слов'ян та покликання варягів: "поляном живоущим особъ...", "земля наша велика и обилна, а наряда в неи нѣт...". Тобто, повідомлення про місію Кирила та Мефодія створено за взірцями попередніх сюжетів Введення ПВЛ. Текст є паралельним і вторинним щодо історії полян. Так само, *спершу* в ПВЛ "поча ся прозывать Руская земля", за Михаїла русь ходила на Царгород, а *потім* слов'яни отримали святі книги. Завдяки хитрощам композиції "місцеві київські руські" події "вивищені" над загальнослов'янськими. При тому, операцію проведено цілком коректно – пізніші числа не вигадувалися. Просто руське повідомлення проставлено на початку, в первих рядках знаменної статті першого 6360 р., що стосувалася історично відомої Русі, а слов'янське – пізніше, і поміж інших подій. Відбулося, так би мовити, "приєвоення першості"⁹⁵ історії, і операція була пов'язана зі знаменною для слов'янського світу фігурою грецького імператора.

Ймовірно, для середньовічного книжника мали значення й такі "віртуальні" матерії як символіка імені, про що писав Ігор Данилевський. За пророцтвом Даниїла, перед кінцем світу встане "Михайл князь великий"⁹⁶. Дослідник виходить з ідеї, що літопис є аналогом "книг життя" і задається питанням, чому обґрунтування історичності "Руської землі" має йти через згадку грецького імператора⁹⁷. В останньому випадку відповідь напрошуюється – для утвердження спільноти важливим є "іноземне визнання", хоча б як достойного супротивника. Однак власне факт наявності у книжності значущого імені також мусив привертати увагу, підтверджуючи справедливість рішення літописця. Варто зважити й те, що "Михайл князь" згадується у витягах з пророка Даниїла в Іпатіївській редакції ПВЛ під 1111 р. (272I)⁹⁸,

⁹⁵ Термін О. П. Толочка: Толочко А. П. Химера Київської Русі // Родина. – 1999. – № 8. – С. 29–32.

⁹⁶ Данилевский И. Н. Повесть временных лет. – С. 228.

⁹⁷ Там же. – С. 228, 187.

⁹⁸ Уже доводилося писати, що існує тісний зв'язок між статтями з різних частин ПВЛ і що необхідно враховувати завершення Початкового літопису, відсутнє

що хрестильним іменем Святополка Ізяславовича було саме “Михайлo”, а перелік 6360/852 р. доведено до смерті Святополка.

Вдамося тепер до *НПЛ мл. Стаття 6362 р.* величезна⁹⁹, вміщує матеріал із Введення ПВЛ, повідомлень 6360, 6374, 6370, 6415, 6390, 6488, 6411 рр. та ін.¹⁰⁰ З першою датованою статтею ПВЛ 6360 р. спільног о дуже і дуже не-багато¹⁰¹. Всупереч усталеній думці про подібність найдавніших датованих повідомлень обох літописів, можна назвати лише паралель “начала земли Рускої”—“нача ся прозывати Русская земля” та згадки про поход русі за часів Михаїла. Що суттєво, специфіка новгородського тексту задовільно пояснюється винятково з наявних текстів зразка ПВЛ та ХВІ. Враховуючи ці джерела, статтю НПЛ мл можна поділити на кілька фрагментів. Див. табл. № 3, розбиту на її складові частини. Наведено тексти, вказано сторінки й рядки видання НПЛ мл та паралельні стовгчики й рядки видання ПВЛ чи Амартола. Зокрема, йдеться про такі фрагменти (курсивом виділено відмінні відтинки тексту).

a) Використано матеріал ПВЛ статті 6360 р.

Новг.І с. 104.22 “Начало земли Рускої”.

17.26–27Л 6360 “нача ся прозывати Руска земля”.

b) Бачимо матеріал з недатованого Введення ПВЛ про полян.

Новг.І с. 104.22–23 Живяху кождо съ родомъ своимъ на своихъ мѣстехъ и странахъ, владѣюща кождо родомъ своимъ.

9.5–9Л “полем же живищемъ особѣ и володѣющемъ {и} роды своими . иже и до се братъ бяху поляне . и живяху кождо съ своимъ родомъ¹⁰² . {и} на своихъ мѣстѣхъ . владѣюще кождо родомъ своимъ {на своихъ мѣстѣхъ}¹⁰³”.

c) Сюжет Введення про братів Кия, Щека та Хорива.

Новг.І с. 104.23–105.7 И быша три братия: единому имя Кии, второму же имя Щекъ, третьему же имя Хоривъ, а сестра ихъ Лыбедь. И съядише Кии на горѣ, идѣже нынѣ увоз Боричевъ, и бѣ с родомъ своимъ; а братъ его Щекъ на друзии горе, от него же прозвася Щековица; а третий Хоривъ, от него же прозвася Хоривица.

9.9–21Л [и] быша 3 братя . единому имя Кии . а другому Щекъ . а третьему Хоривъ [и] сестра ихъ Лыбедь . съядише Кии на горѣ гдѣ же ныне увозъ Боричевъ . а Щекъ съядише на горѣ . гдѣ ныне зовется Щековица . а Хоривъ на третьем горѣ . от него же прозвася Хоревица . и створиша градъ во имя брата своего

у Лаврентіївській групі. Вилкул Т. А. Повесть временних лет и Хронограф // Palaeoslavica. – Cambridge, Massachussets, 2007. – Vol. XV, no 2. – P. 56–116.

⁹⁹ У Комісійному списку НПЛ мл вона, наприклад, займає 2,5 арк. Новг.І – с. 107–108.

¹⁰⁰ Те, що НПЛ мл залежить тут ціому від ПВЛ (а не навпаки), частково визна-

ється, напр.: Петрухин В. Я. Русь в IX–X веках. От призвания варягов до выбора веры. – Москва, 2014. – С. 60–76.

¹⁰¹ Це нечасто відзначається. Див., однак: Цыбл С. В. Древнерусское времяисчисление... – С. 162.

¹⁰² PAIX “родо” своимъ”.

¹⁰³ Так тільки Л, PAIX замість цього: “и”.

И сотвориша градо^{къ}, во имя брата своего старо^{ши}шаго и наркоша имя Кыевъ. И бяще около их лѣсъ и боръ великъ и бяху ловища звѣрие. И бѣша мужи мудри и смысленъ, нарѣчахуся поляне, и до сего дне от них же суть кыянѣ;

старо^{ши}шаго . и нарекоша имя ему¹⁰⁴ Киевъ . [и] бяше около града лѣсъ и боръ великъ . и бяху ловища звѣрие бяху мужи¹⁰⁵ мудри и смыслени [и] нарицахуся поляне . от них же {есть} [соуть] поляне в Киевѣ и до сего дне".

d) Суміщаються вираз про слов'ян за часів поганства із Введення та пасаж щодо язичницьких звичаїв із "Промови Філософа".

Новг.I с. 105.7–9 бяху же поганѣ, жруЩе озером и кладязем и рощениемъ, якоже прочии погани.

14.3Л "[и] прочии погании" + 91.16–17Л 6694/986 "owi рошенье . кладеземъ и рѣкамъ жря^x . и не познаша ба^т".

Фр.e-f-g, скорочення тексту ХВІ Ам.503 та Ам.511, із вкрапленнями з ПВЛ. Тексти див. таб. № 2, тут наведено лише НПЛ ма з відповідними по-значеннями сторінок та рядків джерел.

е) Новг.I с. 105.10–12, "В си же времена бысть въ Грѣчко земли цесарь именемъ Михаиль, и мати его Ирина, иже проповѣдаетъ поклоняниe иконамъ въ прѣвью недѣлю поста. При семъ прииодаша Русь на Царьград". – Поєднання переказу Ам.503.1, витягу з Ам.503.8 та 17.25–29Л під 6360/852 р.

f) Новг.I с. 105.12–13 "в кораблех, бещислено корабль". – 29.26–27Л, під 6415/907 р.

g) Новг.I с. 105.13–19 "а въ двусту вшедше въ Суд, много зла створиша грекомъ и убийство велико крестияномъ. Цесарь же съ патриархомъ Фотѣемъ молбу створи въ церкви святыя Богородица Влахернѣ всю нощъ; тацѣ святѣи Богородици ризу изънесыше, въ море скудъ омочиша; а во время то яко тишинѣ сущи, и абие буря въста, и потопляше корабля рускыя, и изверже я на берегъ, и во своя сы возвратиша". – Поєднання вибірки з Ам.511.12–21 та вкраплень з 21.15–22.3Л 6374/866 р.

h) З недатованого Введення про данину полян мечами: доволі точне копіювання з невеличкими змінами та інтерполацією ("князь же созва..."); "...изгибоша" на початку сюжету співвідноситься з ПВЛ у фр.j.

Новг.I с. 105.20–106.8 по сих лѣтех братиа сии *изгибоша*; и быша обидими древъляны, инѣми околними. И наидаша я козаре на горах сих сѣдяща в лѣсѣх, и рѣша: "платите намъ дань". Съдумавши же полянѣ и даша от дыма мечь. И несона козаре къ князю своему и старо^{ши}шагамъ своимъ. Князь же созва старо^{ши}шаги своя и рече имъ:

16.21–17.24Л "По сихъ же лѣтѣхъ по смѣти братъѣ сея быша обидимы древълями . [и] инѣми околними . и наидаша я козарѣ сѣдящая на горахъ сихъ в лѣсѣхъ и рѣша *козари* . платите намъ дань . съдумавше [же] поляне и вдаша от дыма мечь и несона козари ко князю своему . и къ старо^{ши}шагамъ своимъ . и рѣша имъ се налѣзохомъ дань но[в]оу".

¹⁰⁴ Так ЛТ, АІХ "(нарекоша) и", Р проп.

¹⁰⁵ IPA "бяхуть бо / бяхоутъ", X "бяше бо".

"се налѣзохомъ дань нову". Онъ же рѣша ему: "откуду". Он же рече: "в лѣсѣ на горахъ надъ рѣкою Днепрьскою". Они же рѣша: "что суть далѣ". И показа им мечь; и рѣша старци козарьстїи: "не добра дань, княже; мы ся доискахомъ оружьемъ одиноя страны, рекше саблями; а сих же оружье обоямо остро, рекше мечи; сии имут и на нас имати дань и на иных странахъ". Се сбыться все; не от своея воля рекше, от божия повелѣниа. Якоже при фараонѣ цесари египетъстїи, егда приведоша Моисѧ, и рѣша старѣшины фараона: "сеи хощетъ смирити власть Египетскую"; яко и бысть; и погибоша египтяне от Моисиа, а первѣе бѣша работающе имъ; тако и си прѣвѣ владѣша, послѣ же самими владѣша; якоже и бысть: владѣют бо козары князи рускии и до днешньяго дни.

i) Оповідь про данину мечами зациклена, для переходу до наступного повідомлення ще раз повторено початок. Що цікаво, запозичення новгородського літописця "по сих, братии той" точніше відповідає ПВЛ, ніж текст НПЛ ма у фр.h.

Новг.I с. 106.8 *Нъ мы на преднее возвратимъся. И по сих, братии той*

они же рѣша имъ откуду . они же рѣша въ лѣсѣ на горахъ . надъ рѣкою Днѣпрьскою . они же рѣша что суть вѣдали . они же показаша мечъ [и] рѣша старци козарьстии . не добра дань княже . мы ся доискахомъ оружьемъ одиною страны¹⁰⁶ . рекше саблями . а сихъ оружье обоюду остро рекше мечи¹⁰⁷ . си имуть имати дань на насъ . и на інѣхъ страна^x . се же сбыся все не от своея воля рекоша но от бжѧ повелѣнья . яко [и] при фара[в]онѣ при еюпетьстїи е[г] да приведоша Моисѧ предъ фара[в] она и рѣша {старѣшина} [старци] фараони . се хочетъ смирити область еюпетьскую . якоже и бы^c погибоша еюптяне от Моисѧ . а первое быша работающе имъ . тако и си владѣша а послѣже самъми владѣютъ якоже [и] бы^c володѣютъ [бо]¹⁰⁸ козары руськии [князи и] до днішнго днѣ".

j) Скорочений переказ сюжету про Аскольда та Дира. Крім того, "градок" з цього сюжету ПВЛ використано у НПЛ ма у фр.c, "изгибоша" – у фр.h.

Новг.I с. 106.8–10. приидоста два варяга и нарекостася князема: одному бѣ имя Аскольдъ, а другому Дири; и бѣста княжаща в Киевѣ, и владѣюща полями.

16.21Л "По сихъ же лѣтѣхъ по смѣти братъ сея"

20.19-21.6Л "и бяста оу него 2 мужа не племени его но¹⁰⁹ боярина . и та испросистася ко Црюгороду с родомъ своимъ . и поидоста по Днѣпру . и идуче мимо и оузрѣста на горѣ градок и вѣтрашаста¹¹⁰ . [и] рѣста чии се градокъ¹¹¹ . они же рѣша была суть 3 братъя . Кии . Щекъ . Хоривъ . иже

¹⁰⁹ АТ "ни".

¹¹⁰ Л "оупращаста", Р "вѣтрашаста", А "вѣпрощаста", И "вѣспрощаста", Х "вѣпросиста".

¹¹¹ IXPA "городъ".

¹⁰⁶ IX "страны", Л "стороною" (далі: "рекоша"), А "страною", Р проп.

¹⁰⁷ Тільки Л "мечъ".

¹⁰⁸ Л "володѣютъ", IXA "владѣютъ бо".

сдѣлаша градоко-сь . и изгибоша и мы съдимъ . платяче дань {родомъ и^х} козаромъ . Аскольдо же . и Диръ . осталася въ градѣ семъ . и многи варяги скуписта . и начаста владѣтъ Польскою землею”.

к) Переказ двох виразів – з оповіді про полян та звістки про Олега і його взаємини з навколишніми племенами.

Новг.І с. 106.11 и бѣша ратнии съ древляны и съ улицы.

16.22Л “быша обидими древлями . [и] инѣми оконними” + 24.19–20Л 6393/885 р. “а с уличи . и тѣверци имяше ра^{тъ}”

l) Прелюдія до оповіді про покликання варягів, використано елементи Введення ПВЛ – сюжету про розселення слов'ян, насилия дулібам від волохів, – та статті ПВЛ 6367/859 р., що передує покликанню варягів.

Новг.І с. 106.12–17 Въ времена же Києва и Щека и Хорива новгородстии людие, рекомии словени, и кривици и меря: словенъ свою во- лость имѣли, а кривици свою, а мере свою; кождо своимъ родомъ владя- ше; а чюдь своимъ родом; и дань даяху варягомъ от мужа по бѣлѣи вѣверици; а иже бяху у них, то ти на- силье дѣяху словеномъ, кривичемъ и мерямъ и чюди.

6.19–21Л “словѣни же съдоша около езера Илмеря . [и] прозвашася свѣтимъ имянемъ и сдѣлаша градъ . и нарекоша и Новъгородъ”.
 9.8–9Л “на своихъ мѣстѣхъ . владѣюще кождо родомъ своимъ”.
 12.2Л “и насилье творяху женамъ дулѣпъскимъ”.
 19.7–11Л 6367/859 “[И]маху дань варязи изъ заморья . на чюди и на слоѣвѣнѣ . на мери . и на всѣхъ кривичѣхъ . а козари имаху на полянѣ . и на сѣверѣ и на вятичѣхъ . имѣху по бѣлѣ и вѣверицѣ от дыма”.

m) Покликання варягів з ПВЛ 6370/862 р. з елементами попередньої статті 859 р. “Въсташа градъ на градъ” – вираз трапляється в Ам.67, але це біблійна цитата (Іса.19.2), яку, вірогідно, новгородський літописець зміг ототожнити. “От рода варяжьска” – запозичення у ПВЛ з Ам.567.3.

Новг.І с. 106.17–29 И въсташа словенъ и кривици и меря и чюдь на варяги, и изгнаша я за море; и начаша владѣти сами собѣ и города ставити. И въсташа сами на ся воеватъ, и бысть межи ими рать велика и усобица, и въсташа град на град, и не бѣше в нихъ правды. И рѣша к себѣ: “князя

19.14–20.10Л 6370/862 “Изъгнаша варяги за море и не даша имъ дани . и почаша сами в собѣ володѣти . и не бѣ в нихъ прѣвѣды . и въста родъ на родъ . [и] быша в ни^х усобицѣ . и воевати почаша сами на ся [и] рѣша сами в себѣ . поищемъ собѣ князя . иже бы володѣль нами . и {су}[ря]дилъ¹¹² по

¹¹² ЛТ “судиль”, PAIX “рядиль”.

поищемъ, иже бы владѣль нами и рядиль ны по праву”. Идоша за море к варягомъ и ркоша: “земля наша велика и обилна, а нарьда у нас нѣту; да поидѣте к намъ княжить и владѣть нами”. Изъбрашася З брата с роды своими, и пояша со собою дружину многу и предивну, и приидоша к Новугороду. И съде старѣишии в Новѣгородѣ, бѣ имѧ ему Рюрикъ; а другыи съде на Бѣлѣозерѣ, Синеусъ; а третei въ Изборьскѣ, имѧ ему Труворъ. И от тѣхъ варягъ, находникъ тѣхъ, прозвавшася русь, и от тѣхъ словет Руская земля; и суть новгородстии людие до днешняго дни от рода варяжьска.

праву . и {да}[идо]ша за море къ варягомъ к руси . сице бо ся звахуть [т] и . варязи {суть} [русъ] . яко се друзии зъвутся свее¹¹³ . друзии же оурмане . аньгляне друзii гъте . тако и си рѣша . русь . чюдь словѣни . и кри- вичи . [и] вся земля наша велика и обилна . а нарьда в неи нѣть . да поидѣте княжить и володѣти нѣми . и изъбрашася З братъя . с роды своими . [и] пояша по собѣ всю русь . и придоша [к словено¹¹⁴ первое . и срубиша горо¹¹⁵ Ладогу . и съде в Ладозѣ] старѣишии Рюрикъ . а другии Синеусъ на Бѣлѣозерѣ . а третии Изборѣстѣ . Труворъ . [и] от тѣхъ [варягъ] прозвася Руская земля новугородыци ти суть людѣ ноугородыци **от рода варяжьска**.

20.15–16Л “по тѣмъ городомъ суть находи¹¹⁶ци варязи а первии насељници в Новѣгородѣ словѣне”.

п) Повернення до випущеного фрагмента тієї ж статті 862 р., з невеличкою ампліфікацією.

п) Новг.I с. 107.1–2 По двою же лѣту умре Синеусъ и брат его Труворъ, и прия власть единъ Рюрикъ, обою брату власть, и нача владѣти единъ.

20.11–12Л “по дву же лѣту . Синеусъ оумре . {а} [и] братъ его Труворъ . и прия власть Рюрикъ [всю одинъ]”.

о) Переповідання і перекомпонування відомостей про Ігоря та Олега, з використанням виразів про “храбрих та мудрих мужів” зі статті 6488/980 р. про варягів у Володимира Святославовича та “мудрих і смислених” полян із Введення.

Новг.I с. 107.2–5 И роди сынъ, и нарече имя ему Игорь. И възрастышо же ему, Игорю, и бысть храборъ и мудръ. И бысть у него воевода, именемъ Олегъ, муж мудръ и храборъ.

23.16–17Л 6390/882 “[и] вынесоша Игоря . {и} [а] се есть снъ Рюриковъ”.

29.12–13Л 6411/903 “Игореви же възрастышо . и хожаше по Олзѣ и слоушаша е”.

79.4–5Л 6488/980 “избра от нихъ мужи добры . смислены и {до}[хра] бры¹¹⁴ . и раздая имъ грады”.

+ 9.19–20Л “бяху мужи мудри и смислены [и] нарицахуся поляне”.

¹¹³ Л “свое”, РА “свие”, IX “свее”.

¹¹⁴ Тільки Л “добры”, РАIX “храбры”.

р) Переказ статті 6390/882 р. про захоплення Олегом Києва та смерть Аскольда і Діра, близько до тексту. Деякі вислови, наприклад, стосовно "подугорських гостей" виразно свідчать про пізнє походження тексту НПЛ мл.

Новг.І с. 107.5–21 *И начаста воевати, и налѣзоста Днѣпру рѣку и Смоленскъ град. И оттолѣ поидоша внизъ по Днѣпру, и приидоша къ горамъ киевъскимъ, и узрѣста городъ Киевъ, и испыташа, кто в немъ княжитъ; и рѣша: "два брата, Асколдъ и Диръ". Игорь же и Олегъ, творящася мимоидуща, и потаистася въ лодьяхъ, и с малою дружиною излѣзоста на брегъ, творящася подугорськими гостыми, и съзваста Асколда и Дири. Слѣзъши же имъ, выскакаша прочии воини з лодѣи, Игоревы, на брегъ; и рече Игорь ко Асколду: "вы нѣста князя, ни роду княжа, нь азъ есмь князъ, и мнѣ достоить княжити". И убиша Асколда и Дири; и аbie несъше на гору, и погребоша и Асколда на горѣ, еже ся нынѣ Угорськое наричеть, идеже есть дворъ Олминъ; на тои могилѣ постави Олма церковь святого Николу, а Дириева могила за святою Ириною. И сѣде Игорь, княжа въ Киевѣ; и бѣша у него варязи мужи словенъ, и оттолѣ прочии прозвашася русью. Сеи же Игорь нача грады ставити, и дани устави словеномъ и варягомъ даяти, и кривичемъ и меряямъ дань даяти варягомъ, а от Новагорода 300 гривень на лѣто мира дѣля, еже не даютъ.*

22.24–24.4Л, "[П]оиде Олегъ поимъ воя многи варяги . чюдъ словѣни . мерю . и всѣ кривичи . и приде къ Смоленьску съ кривичи . и прия градъ . и посади мужъ свої . оттуда поиде внизъ . и взя Любецъ . и посади мужъ свои . [и] придоста къ горамъ {хъ} киевъскимъ . и оувидѣ Олегъ . яко Осколдъ . и Дири . княжита . [и] похорони вои въ лодья^x .
а другия назади оставилъ . а самъ прииде нося Игоря дѣтъск^a . и приплу подъ Оуторьское . похоронивъ вои своя . и присла ко Асколду и Дири гля . яко гость есмь . идемъ въ греки от Олга и от Игоря княжича . да придѣта к намъ к родомъ своимъ . Асколдъ же и Дири придоста . [и] выскакав же вси прочии изъ лодья . и рече Олегъ Асколду и Дири . вы нѣста князя . ни рода княжа . но азъ есмь роду княжа . [и] вынесоша Игоря . [и] [а] се есть снѣ Рюриковъ . и оубиша Асколд^a и Дири . [и] несоша на гору и погребиша и на горѣ . еже ся ныне зоветь Оуторьское . кде ныне Ольминъ дворъ . на тои могилѣ поставилъ црквь стго Николу а Дириова могила за стою Ориною . [и] сїде Олегъ княжа въ Киевѣ . и ре^y Олегъ се буди мѣти градомъ руским и . бѣша оу него варязи и словѣни и прочи прозвашася русью . се же Олегъ нача грады ставити . и оустави дани словѣномъ кривичемъ и мери и [устави] варягомъ . дань даяти от Новагорода гривень 300 на лѣт^г мира дѣля . еже до смрти Ярославлѣ . даяше варягомъ".

г) Переповідання статті 6411/903 р. Крім того, ще раз використано вираз про "мудрих та смислених", додано інформацію про сина Ігоря, Святослава.

Новг.І с. 107.22–24 И пакы приведе
себъ жену от Плескова, именемъ
Олгу, и бѣ мудра и смыслена, от нея
же родися сынъ Святославъ. По сих же
пакы временех.

29.13–15Л 6411/903 “и приведоша емоу
женоу от Пльскова . именемъ Оленоу .
[Олгоу]¹¹⁵.
+ 9.19–20Л “бяху мужи мудри и
смыслени”.

Далі слідує наступна стаття: “В лѣто 6428...”. Таке опрацювання тексту ПВЛ передбачає копіювання – з деякими змінами – об’ємних фрагментів та конструювання власних (“редакторських”, “авторських”) доповнень із невеликих уривків або окремих висловів за пригадуванням. Спосіб роботи укладача знову дуже нагадує хронографічні компіляції з їх чергуванням просторих та коротких уривків, точного копіювання та переказу. При цьому для пояснення специфіки викладу НПЛ ма жодної потреби у “спільніх протографах, давніших за ПВЛ”, немає. Достатньо текстів зразка ХВІ та самої ПВЛ.

* * *

Час підбити підсумки запропонованого розгляду текстів перших статей ПВЛ, НПЛ ма та паралельних літописних джерел. Передусім, пояснення О. Шахматова про походження першої дати НПЛ ма, 6362 з 6363=“2-го лѣта царствования Михаила” виявилося коректним. Цілком справедливий також висновок, що ця дата має за основу “Палею, соединенную с Хронографом”, або, за сучасною термінологією, Повну хронографічну палею. Невірною є спроба приписати повідомлення зі згадкою 6363 р. ХВІ, до того ж, остаточно застаріло уявлення про Повну палею як надзвичайно давнє джерело. Обидві хронографічні палеї, Повна та Коротка, належать до “3-ї редакції ХВІ” й укладені у 1-й половині XV ст. У свою чергу, це повідомлення палеї є контамінацією із фрагментів “Сказания о письменех” Черноризця Храбра та “Летописца вскоре” патріарха Никифора поширеної редакції. Старший список останнього презентує Новгородська Синодальна Кормча 1281 р.

Далі, в описі походу Аскольда і Діра в НПЛ ма під 6362 р. спостерігається цікаве співвідношення джерел: основу запозичено з ХВІ, а окремі вирази додано з ПВЛ. Відбулася контамінація. Загальний аналіз складу всієї цієї величезної першої датованої статті НПЛ ма 6362 р. засвідчує, що новгородський книжник компонував свою компіляцію з різних фрагментів ПВЛ, додавши також уривки з ХВІ. Натомість автор ПВЛ зробив ціліснішу статтю 6360 р., керуючись ранніми перекладами повної Хроніки Амаргола, “Літописця вскоре”. Вплив ХВІ у ПВЛ взагалі не простежується. Треба додати: аналізуючи паралельні до НПЛ ма тексти, довелося вийти за межі початкової статті ПВЛ 6360 р. Звичайно, потрібен ширший контекст, однак попередні спостереження схиляють до думки, що в ранніх статтях ПВЛ наявні єдиний авторський задум і єдина рука.

ченому Троїцькому списку) також було:

¹¹⁵ Р “Оленоу”, АІХ “Олгоу”, у Т (втра-

“Ольгоу”, Л проп.

Хочу нагадати, що тут не стояли глобальні завдання перегляду концепцій. І все ж, докладне співставлення текстів виявило деталі, що вказують на інакше їх співвідношення, ніж те, що пропонують традиційні побудови О. Шахматова та його послідовників. Висновки зачіпають загальні проблеми взаємин ПВЛ та НПЛ мл. У новгородському літописі використано Повну хронографічну палею та/або ХВІ, а також літопис зразка ПВЛ та власні домисли книжника. У ПВЛ бачимо вплив лише повних перекладів хронік. Якщо враховувати час створення Повної палеї, компілювання у НПЛ мл проведено в 1-й половині XV ст. Якщо ж новгородським книжником залучений “спільний протограф” ХВІ, час має бути дещо ранішим (але не набагато): XIV? ст. Наскільки можна судити, припущення про гіпотетичні “раніші” протографи для розуміння роботи укладача НПЛ мл зайве.

Інститут історії НАН України